

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196157

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—787—13-6-75—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M 294.17 Accession No. M 175
Author S 16V

Title

This book should be returned on or before the date last marked below.

॥ श्री ॥

श्रीवेदाङ्गार्थचन्द्रिका भाग १ ला

संक्षेपार्थविवरणा

श्री वे दा ङ्ग शि क्षा

लेखक,

काव्यालङ्कारभूषण पं. शिवरामशास्त्री शिन्धे
शास्त्री, एल्फिस्टन कॉलेज, मुंबई.

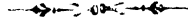
किंमत ६ आणे.

॥ श्री ॥

श्रीवेदाङ्गार्थचन्द्रिका भाग १ ला

सान्वयार्थविवरणा

श्री वे दा ङ्ग शि क्षा

—अथ—

काठ्यालङ्कारभूषण पं. शिवरामशास्त्री शिन्धे

शास्त्री, एल्फिन्स्टन कॉलेज मुंबई.

प्रथम मुद्रण

इ. स. १९३३.

किंमत ६ आणे.

प्रस्तावन

हा संपूर्ण जगततिलेला मनुष्यांचा ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्ष आणि मोक्ष हांचें मुख्य साधन झटले हाणजे अनादिनिघन वेदग्रंथांचें अध्ययन व त्यामध्ये सांगितलेल्या विधींचें यथाधिकार अनुष्ठान हेंच आहे. परंतु त्या वेदग्रंथांचें पठन, अर्थज्ञान वगैरेंची सिद्धि, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द व ज्योतिष हा वेदषडंगांच्या व इतिहास पुराणादिक समर्थक ग्रंथांच्या अध्ययनाशिवाय होणें मुळींच शक्य नाहीं, हाकारितांच याज्ञवल्क्य-स्मृतीमध्ये, चवदा धर्मस्थानांत व त्रिद्यास्थानांत वेदांगादि ग्रंथांची गणना केली आहे, प्राचीनकाळचे ऋषि तर वेदाध्ययनापूर्वीच वेदांगांचा अभ्यास करीत व त्यानंतर वेदाध्ययन करीत, असें महाभाष्याच्या पस्पशाह्निकांत पतञ्जलिमुनीनें लिहिलें आहे. अशा प्राचीन व सर्वमान्य शास्त्रीय ग्रंथांचें ज्ञान हें, आधुनिक अभिनव ग्रंथांचे व विद्यावृद्धीचे पायाच असतें, हाकारितां त्यांचें ज्ञान हल्लींच्या विद्याविषयक भरभराटीच्या काळांत दिग्दर्शक व उत्तेजक झणून संपादन करणें अवश्य आहे; शिवाय हल्लींच्या धार्मिक शैथिल्यास अल्परूप तरी प्रतिबंध करण्यास, एकंदरीत सर्वत्र प्राचीन वाङ्मयाचें ज्ञान अत्यावश्यक आहे, कारण त्यांनं श्रद्धा व आस्तित्वबुद्धि उत्पन्न होऊन वाढतें. परंतु ते सर्व ग्रंथ संस्कृत भाषेत असून आतां त्या भाषेची अध्ययन-परंपरा बहुतेक लुप्त झाल्यामुळे, सामान्य जनतेला त्यांतील विषय हाणजे, जमिनींत पुरून ठेवलेल्या अज्ञात ठेव्याप्रमाणेंच अप्राप्य व दुर्बोध झाले

आहत. सर्वत्र संस्कृत भाषेचा उत्कर्ष होऊन, लोक प्राचीन संस्कृतवाङ्मय स्वबुद्धीने जाणू शकतील तो सुदिनच. परंतु तूर्त तरी त्याची फारशी आशा नाही. ह्याकरितां सर्व साधारण लोकांना, वर उल्लेख केलेल्या शिक्षा, कल्प, व्याकरण वगैरे वेदांगग्रन्थांचे यावच्छ्रवण-ज्ञान, मराठी भाषेत करून द्यावे, व विशेषतः अतिश्रद्धेने वेदवेदांगे मुखोद्गत ठेवणाऱ्या वैदिकांची--त्यांना अर्थास्वादाची संय करून देऊन--थोडाशा सेवा करावी ह्या बुद्धीने आह्मी श्र्वावैदिक-धर्माश्रम पुणे ह्या संस्थेमध्यें संस्कृत शिक्षक असतां इतर व्यवसाय संभाळून सवडने ' वेदाङ्गार्थचन्द्रिका ' ह्या नांवाची ग्रन्थमालिका लिहिण्यास वीस वर्षांपूर्वीच सुरवात केली होती. ह्या पुस्तकांच्या वाचनानें, प्राचीन ग्रन्थांचें महत्त्व कळून येऊन, लोकांचे चित्त संस्कृत भाषेच्या अध्ययनाकडे विशेष वळावे हाही एक दुसरा उद्देश आहे; शिवाय ह्यांनी प्राचीन शास्त्रांच्या संरक्षणास व वर्धनासही साहाय्य होईल. ह्या मालेंत, यथावकाश क्रमानें सर्व वेदांगांचीं मराठी भाषांतरे, सविस्तर व सप्रमाण लिहिण्याचा हेतु असून जेथे अन्वयाची व अध्याहारांची जरूर असेल तेथे तेही लिहावयाचे आहेत त्यापैकी आजपर्यंत शिक्षा, ज्योतिष, छन्द, निघण्टु हे वेदांग चतुष्टय; आश्वलायनगृह्यसूत्र आणि अष्टाध्यायी (पाणिनीय व्याकरण) ह्यांचें मराठी अर्थ लिहून तयार झाले आहेत. ह्यापुढें ऋक्प्रतिशाख्य व आश्वलायन श्रौतसत्र ह्यांचा अर्थ करण्याचें काम हातीं घ्यावयाचें आहे. त्या मालेपैकी हा पहिला वेदांग शिक्षका भाग आज प्रकाशित करीत आहों. ह्या ग्रन्थांत स्वरवर्णोच्चाराचें अथवा वेदादिकांचें शुद्ध पठन कसे करावे ह्याचें शिक्षण दिलें आहे ह्मणून ह्याला वेदांगशिक्षा असें नाव असून हे अंग सर्व वेदांगांत पहिलें मानिलें आहे, कारण वेदांगा-

मध्ये फक्त ह्याच अंगाचा आरंभ प्रारंभार्थक अथ शब्दाने झाला आहे. शिवाय पठनानंतरच अर्थज्ञान वगैरेचा संभव असल्यामुळे पठनविषयक अंगाला प्राथम्य असणे हे युक्तच आहे. ह्या शिक्षला पाणिनीय शिक्षा असे ह्यणण्याचा परिपाठ असून हा, पाणिनीनेच रचिलेली असावी असा पुष्कळांचा समज आहे. परंतु प्राचीन ग्रंथांवरून व शिक्षेच्या उपलब्ध त्रोटक भाष्यावरून पाहतां; ही शिक्षा, श्रीपिंगलाचार्यानेच रचिली आहे असे दिसते. ही पाणिनीने रचिलेली नाही, कारण ह्या ग्रंथांत पाणिनीला अनेक वेळां वंदन करून त्याची प्रशंसा केली असल्यामुळे प्रस्तुत शिक्षेचा कर्ता अर्थात पाणिनीपेक्षा वेगळा असावा असे ठरते.

आणखी ओभाव, विवृत्ति, ऊर्मा (विसर्ग) वगैरे ह्या शिक्षा ग्रंथांतल्या बऱ्याच संज्ञा पाणिनीय व्याकरणाप्रमाणे नसून प्रांतिशाख्यग्रंथास जुळणाऱ्या आहेत मात्र मी पाणिनीयमताप्रमाणे शिक्षा सांगतो असे स्वतः शिक्षाकारच पहिल्या प्रतिज्ञेच्या श्लोकांत म्हणत असून त्याच्या परंपरेची स्तुति करीत आहे व अनेक पाणिनीय संज्ञा परिभाषांचाही उपयोग करीत आहे. ह्याकरितां पाणिनीयशिक्षा असाच हिच्याविषयी लोकप्रवाद आहे कदाचित् प्राचीनकाली ह्या ग्रंथाला आधारभूत अशी एकादी स्वतः पाणिनीने केलेलीही शिक्षा असेल व तिचा आशय मनांत धरून पिंगलाचार्याने ही सुबांध शिक्षा रचली असेल. आतां हा पिंगल व छन्दः सूत्रकार पिंगल एकच कीं वेगवेगळे ह्याला निर्णायकप्रमाण मला आढळले नाही; दोघेही शिवोपासक असावे इतके मात्र अन्तःप्रमाणावरून वाटते असो, ह्या व इतर वेदांगाच्या विषयी अधिक माहिती ह्या पहिल्या भागांत व पुढील भागांमधूनही प्रसंगाने येईलच

प्रत्येक ग्रंथाचे भाषांतर व विवरण काळजीपूर्वक लिहिण्याचा आमचा निश्चय आहे परंतु आधीच हे ग्रंथ फार पुरातन त्यांची अर्थाध्यापनाची परंपरा लुप्त झालेली, वरेचसे पाठभेद, जुनी भाष्ये व टीका प्रायः दुर्लभ, मिळाल्यास संदिग्ध व त्रोटक अशा स्थितीत आहे त्या सामग्रीवर शास्त्रान्त-गंच्या ज्ञानावर व स्वतःच्या वाचनमननांवरच भाषान्तराची भिस्त असल्यामुळे कदाचित नजरचुकीने दोष किंवा संदेह कचित् स्थळीं गहून जाण्याचा संभव आहे. दयाळू व विद्वान् वाचकांनी अशा स्थळांचा उल्लेख करून स्वतःचे मतभेद मला कळविल्यास माझ्या संकल्पित कृत्यास त्यांचे मोठे साहाय्य होईल व त्याबद्दल मी त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानीन व पुनर्मुद्रणाचे वेळीं त्यांच्या सूचनांचा पूर्ण विचार करीन. भ्रान्तिः पुरुषधर्मः हा सामान्य सिद्धांत ध्यानांत ठेवूनही आम्ही ही भाषांतरें लिहित आहों कारण जरी सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान कोणोही मनुष्य नाही तथापि त्याने उत्कर्षाचा यत्न केलाच पाहिजे. यथाशक्ति इमारत बांधून ठेवल्यास तिच्या रंगरंगोटीचे व दुरुस्तीचे काम करणारे कोणोही निर्भत्सर व्यवसायबाधव पुढे मिळतील व कृतकार्यास पूर्णता आणतीलच अशा भरंवशाने काम करित गेले पाहिजे. शास्त्रीयग्रंथांची वाढ अशाच विश्वासाने व पद्धतीने होत आली आहे. अशाप्रकाराने पायापासून शेवटपर्यंत सर्व श्रम एकत्र्यासच करावे लागत नाहीत व ती गोष्ट जवळ जवळ अशक्यही आहे. पाणिनीला सुमारे सव्वीसशे वर्षे झालीं असून पिंगलाचार्यांना बावीसशे वर्षे झालीं असावी असे, आधुनिक शोधक ऐतिहासिकांचे मत आहे. वेदसंहितांच्या पठनाइतकी काळजी न घेतल्यामुळे,

शिक्षादि वंदाङ्ग ग्रन्थांतून बरेच पाठभेद झाले आहेत, परंतु त्यांपैकी सप्रमाण व योग्य असा जो पाठ वाटला तोच एक निश्चित करून, आम्ही भाषांतर केले आहे, इतर पाठ कमी विश्वसनीय वाटल्यामुळे त्यांची उपेक्षा केली आहे. त्यांचा उल्लेख मूल ग्रन्थांतून जागोजाग येईल. ह्या पुढचे भागही क्रमाने अशाच प्रकारे, साईप्रमाणे प्रसिद्ध करण्याचा मानस आहे; पुस्तकाच्या शेवटी मुख्य चुकांचे शुद्धिपत्र जोडले आहे त्याप्रमाणे शुद्ध करून मग वाचावे अशी प्रार्थना आहे. असा, शेवटी आमच्या वेदांगार्थचंद्रिकेचा हा पहिला भाग जगदात्मक श्रीपरमेश्वरास अर्पण करून ही प्रस्तावना पूर्ण करतां.

आषाढ शुद्ध ११ }
 मंगळवार }
 शके १८५५ }

शिवराम विद्याधर शिंदे
 संस्कृतशास्त्री एल्फिन्स्टन कॉलेज
 मुंबई.

॥ श्री ॥

सान्वयार्थविवरणा

श्रीवेदाङ्गशिक्षा ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीर्यं मतं यथा ।

शास्त्रानुपूर्वं तद्विव्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥

अन्वयः ॥ अथ (अहम्) यथा पाणिनीयं मतं (तथा) शिक्षां प्रवक्ष्यामि, तत् (तेन) यथा लोकवेदयोः उक्तम् (तथा) शास्त्रानुपूर्वम् (अत्र) विद्यात् ॥

अर्थ व विवरण—समग्र वेदाचें अध्ययन झाल्यानंतर किंवा त्याच्या पूर्वी शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद आणि ज्यौतिष ह्या सहाही वेदांगांचे अध्ययन करणें अवश्य आहे. कारण ‘ षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ’ ह्यणजे शिक्षादिक सहा अंगांनी युक्त अशा वेदाचें अध्ययन करून त्यांचा अर्थ जाणावा; असें शास्त्र आहे. म्हणून मी पिंगलाचार्य (शिक्षासूत्रकार), स्वर आणि वर्ण ह्यांच्या शुद्ध उच्चारणाचें बोधक जें शिक्षानामकशास्त्र तें पाणिनीच्या व्याकरणशास्त्राला अनुसरूनच ह्यापुढें सांगणार आहे. ह्यणून ह्यांतील संज्ञापरिभाषादिकांचा क्रम व संप्रदायपरंपरा, हीं पाणिनीच्या शास्त्रा-

प्रमाणेच असून, ह्यामधील विषयही त्या शास्त्राप्रमाणेच लोकभाषा व वेद ह्या दोहोनांही उपयोगी आहे. शिक्षेचे बहुतेक श्लोक अनुष्टुप् आहेत, विशेष असेल तेथे वृत्ते लिहित जाऊं ॥ १ ॥

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ॥

पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥

अन्वयः—॥ शब्दार्थम् प्रसिद्धमपि अबुद्धिभिः अविज्ञातम् (अस्ति, अतः) वाचः उच्चारणे विधिम् पुनः व्यक्तीकरिष्यामि ॥

अर्थ— ह्या शिक्षाशास्त्रांमधील पारिभाषिक वगैरे शब्द व त्यांचे अर्थ वस्तुतः विचार करतां, उच्चारणाचा व्यवहार व पाणिनीयादिक शास्त्रे ह्यांमध्ये प्रसिद्ध आहेत. परंतु लोकव्यवहार आणि शास्त्रे ह्यांत कुशलबुद्धि नसलेल्या लोकानां, ते माहीत होत नाहींत, ह्याकरितां, मी (सूत्रकार) ह्या शास्त्रांत वाणीच्या उच्चारणाचा प्रकार, पुन्हां स्पष्टपणे प्रतिपादन करणार आहे; व त्यांत प्रसंगोपात्त असे, नवीनही कांहीं विषय सांगेन. ॥ २ ॥

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः ।

प्राकृते संस्कृतेचापि स्वयंप्रोक्ताः स्वयंमुवा ॥ ३ ॥

अन्वय. ॥ प्राकृते संस्कृतेच सम्भवतः त्रिषष्टिः चतुःषष्टिर्वा वर्णाः मताः (सन्ति) स्वयंभुवापि (च) स्वयं प्रोक्ताः (सन्ति) ॥

अर्थ—प्राकृत वगैरे इतर भाषांमध्ये व संस्कृत भाषेमध्येही पाणिन्यादिक शास्त्रकारांनी; एकंदर त्रेसष्ट किंवा मतभेदानें चौसष्ट वर्ण संभवारून मानले

आहेत, आणि स्वतः ब्रह्मदेयानेही ऋषीनां वेदोपदेश करतांना इतक्याच वर्णांचा आदराने उच्चार केला आहे ॥ ३ ॥

स्वर विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥

अनुस्वारो विसर्गश्च × क × पौ चापि पराश्रयौ ॥

दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारः प्लुत एवच ॥ ५ ॥

अन्वयः ॥ स्वराः हि विंशतिः एकश्च (सन्ति) स्पर्शानां पञ्चविंशतिः (अस्ति). यादयश्च अष्टौ स्मृताः (सन्ति) यमाश्च चत्वारः स्मृताः (सन्ति) अनुस्वारः, विसर्गश्च पराश्रयौ × क × पौ अपिच दुःस्पृष्टश्च इति (गणः) विज्ञेयः प्लुतः लृकारः एवच (अस्ति) ॥

अर्थ व विवरण—त्या त्रेसष्ट किंवा चौसष्ट वर्णांची गणना अशी आहे. वीस आणि एक मिळून एकवीस स्वर क ख ग वगैरे मकारापर्यंत एकंदर पंचवीस स्पर्शसंज्ञक वर्ण, यकारादिक हकारापर्यंत असणारे आठ वर्ण, यम नांवाचे चार वर्ण, अनुस्वार, विसर्ग, आणि पुढे येणारे क ख व प फ हे वर्ण ज्यानां आश्रय आहेत असे × क × प ह्यणजे अर्ध विसर्गासारखे ऐकू येणारे जिःहामूलीय आणि उपध्मानीय नांवाचे दोन वर्ण,, आणखी ईष-त्स्पृष्ट प्रयत्न असलेला ऋकाररूपी किंवा लृकाररूपी दुःस्पृष्टवर्ण, ह्या सर्वांची बेरीज करून येणारे त्रेसष्ट वर्ण आहेत असे इतर आचार्यांनी मानिले आहे. आणि आमच्या (सूत्रकार) मताने प्लुत लृकार हा चौसष्टावा वर्ण

आहं ही अक्षरांची गणना नीट लक्षांत घेण्याकरिता पाणिनीय व्याकरणाच्या अनुसरून तिचे विस्तृत विवरण करतो.

अ इ उ ऋ हे चार स्वर प्रत्येकी ऱ्हस्व दीर्घ व प्लुत ह्या तीन प्रकारांनी एकंदर मिळून बारा होतात. लृकार केवळ ऱ्हस्वच आहे, कारण त्याचे दीर्घ व प्लुत हे प्रकार नाहीत.

ए ओ ऐ औ हे चार स्वर प्रत्येकी दीर्घ व प्लुत ह्या दोन जातींनी आठ होतात; कारण त्यांना ऱ्हस्व हा प्रकार नाही. ह्याप्रमाणे एकंदर स्वर [१२ + १ + ८ = २१] एकवीस होतात. एक मात्रा—[क्षण] कालांत ज्याचा उच्चार होतो तो ऱ्हस्व स्वर, दोन मात्रांत ज्याचा उच्चार होतो तो दीर्घ, व तीन मात्रा ज्याच्या उच्चाराला लागतात तो प्लुत स्वर होय. व्यञ्जनाचा उच्चार अर्धमात्रेते ह्यणजे ऱ्हस्वाहून निम्न्या कालांत होतो असे समजावे, क, ख, ग वगैरे म पर्यंत पांच वर्गांचे मिळून पंचवीस वर्ण, वर्णमालेंत प्रसिद्धच आहेत. त्यांचा स्पृष्ट नांवाचा आभ्यंतर प्रयत्न आहे, ह्यणून त्यांना स्पर्श असे नांव व्याकरणशास्त्रांत दिले आहे. वर्णोत्पत्तीच्या पूर्वी, जो मुखादिकस्थानांत त्यांची उत्पत्ति करणारा प्रयत्न होतो त्याचे नांव आभ्यन्तर प्रयत्न होय; आणि वर्णांच्या उत्पत्तिनंतर त्यांच्या विकासाकरिता, जो प्रयत्न लागतो त्याचे नांव बाह्यप्रयत्न अथवा अनुप्रदान असे समजावे. य व र ल श ष स ह हे यादिक आठ वर्ण जाणावे. वर सांगितलेल्या क च ट त प ह्या पांच वर्णांतील प्रत्येक वर्णाच्या पहिल्या चार वर्णांपैकी कोणत्याही वर्णापुढे,

अ म ङ ण न ह्यापैकीं अनुनासिक अक्षर आले असतां, त्या दोहोंमध्ये पूर्व-वर्णासारख्या बाह्यप्रयत्नांनीं युक्त अमून, स्वतः अनुनासिक असा एक नवीनच वर्ण उत्पन्न होतो, त्याचें नांव यम होय. हे यम प्रातिशाख्यग्रंथांत व वेद-पठनांत प्रसिद्ध अमून एकंदर चारच आहेत. कारण त्या पांच वर्गातील सर्व मिळून वीस असणाऱ्या वर्गातील आद्य चार चार वर्णांच्या बाह्य प्रयत्नामध्ये, चारच जाति आहेत. म्हणून यम चारच आहेत. पलिक्नेनीः, चख्व्नेतुः, अग्नेनिः, घ्नेन्ति. हीं चारी यमांची उदाहरणे आहेत. ह्या उदाहरणांमध्ये नकारापूर्वी अमून वर आडवी रंघ दिलेले क् ग्व् ग् घ् हे चार वर्ण यम आहेत. पांची वर्गातील पहिल्या वर्णांचे बाह्यप्रयत्न, अल्पप्राण, विवार, श्वास, अघोष असे जांहेत. दुसऱ्या वर्णांचे महाप्राण, विवार, श्वास, अघोष असे आहेत. तिसऱ्या वर्णांचे अल्पप्राण, संवार, नाद, घोष असे आहेत. चवथ्या वर्णांचे बाह्यप्रयत्न, महाप्राण, संवार, नाद, घोष असे आहेत. त्यामुळे त्या वीस वर्णांपैकीं पांच पांच वर्णांचा एक एक प्रकार असे एकंदर यमांचे चार प्रकार हांतात. अनुस्वार व विसर्ग प्रसिद्धच आहेत. 'कुत्रो ऽ क ऽ पौ च' ह्या पाणिनीच्या सूत्रानें, एकदां (पाक्षिक) क ख पुढें असतां. विसर्गाला अर्ध विसर्गासारखा जिह्वामूलीय आदेश होतो. हा शास्त्रांत प्रसिद्ध अमून त्याचा विसर्गपेक्षां लिपिभेद वर दिलेलाच आहे. त्या दोहोंतील उच्चारणाचा फरकही, दांहीं पदे जोडून म्हटलीं असतां वर दिलेला अर्धविसर्ग व तोडून म्हटलीं असतां पूर्ण विसर्ग असा स्पष्ट अनुभवास येतो. उदाहरण जसें= अंतःकरण हा अर्धविसर्गासारखा जिह्वामूलीय व रामः स्मृति हा पूर्ण विसर्ग आहे.

वर दिलेल्याच सूत्रानें, प फ पुढें असतां, विसर्गाचे जागीं विकल्पानें उपध्मानीय नांवाचा अर्धविसर्गतुल्य आदेश होतो. ह्याचाही शुद्ध विसर्गापेक्षां फरक वर लिहिल्याप्रमाणेंच जाणावा. मात्र बहुतेक स्थलीं ह्या अर्ध व पूर्ण-विसर्गाच्या लिपिमध्ये फरक करीत नाहींत. उदाहरण जसें—‘ पयःपानम् ’ हा उपध्मानीय, व यशःपाहि हा शुद्ध विसर्ग होय. क ख आणि प फ पुढें असतील तरच हे जिःहामूलीय व उपध्मानीय होतात म्हणून सूत्रामध्ये त्यांना ‘ पराश्रय ’ असें म्हटलें आहे. ‘ ऋति सवर्णं ऋत्रा ’ व ‘ लृति लृत्रा ’ ह्या कात्यायनाच्या वार्तिकानीं ऋहून पुढें, ऱ्हस्व ऋ किंवा लृ आले असतां दोहोंचें स्थानीं विकल्पानें द्विमात्र व ईषःस्पृष्ट—(दुःस्पृष्ट) प्रयत्नानें युक्त असे ऋकार व लृकार अनुक्रमानें होतात. जसें—होतृ+ऋकारः=होतृकारः होतृ+लृकारः=होलृकारः. नेहमींच्या प्रसिद्ध ऋकार लृकारांचा विवृत प्रयत्न असून ह्यांचा ईषःस्पृष्ट (दुःस्पृष्ट) नांवाचा प्रयत्न आहे. त्यांच्या व ह्यांच्या उच्चारानें मात्र सूक्ष्म फरक आहे, लिपिमध्ये भेद करीत नाहींत. ह्या नवीन वर्णांत स्थानींच्या (मूळचे ऋ लृ) सादृश्यानें अनुक्रमें एकमात्रिक अर्थात् दोन र् व दोन ल् आणि त्यांच्या सभोवतीं सारखेच एकमात्रिक स्वरत्वाचे वेष्टन (अञ्भक्ति) आहे, म्हणून हे दोन्ही वर्ण द्विमात्र असून ईषःस्पृष्टस्वरूपी साम्यानें मागे दिलेल्या शिक्षासूत्रांत ‘ दुःस्पृष्ट ’ ह्या नांवानें हा त्रेसष्टावा एकच वर्ण मानिला आहे. ह्यांची विशेष माहिती कौमुदी व शब्देन्दुशेखर वगैरे व्याकरण ग्रन्थांत मिळेल. परंतु हल्लीं मुद्रित असलेल्या त्रोटक शिक्षा भाष्यांत ‘ अनुस्वारौ विसर्गश्च ’ असें पाठांतर कळवून ‘ अनुस्वारौ ’ ह्या सूत्रांतल्या पदावरून ऱ्हस्वानुस्वार व दीर्घानुस्वार असें दोन प्रकारचे अनुस्वार आहेत, असा अर्थ केला असून

ह्यानेच चौसष्ट संख्या पूर्ण होते असें लिहिलें आहे; आणि ह्यांस प्रमाण म्हणून, “ अनुस्वारावं आं इत्यनुस्वारौ ऋस्वदीर्घौ दीर्घाद्भस्वो वर्णः ” असें औदत्रजि आचार्यांचें वचनही दिलें आहे. तसेंच शब्दकांस्तुभांत पंडिताप्रणी श्री भट्टोजिदीक्षितांनी, ‘ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ’ ह्या सूत्रावर यमांच्या वर्णनांत, ‘ त्रिषष्टिश्रतुःषष्टिर्वा ’ हें शिक्षेचें प्रतीक प्रसंगानें घेऊन त्यावर लिहिलेला “ द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ळकारः ॥ ळकारतामिति स एव चास्य ढकारः सन्नुष्मणा संप्रयुक्तः ॥१॥ ” म्हणजे शाकलसंहितेंत दोन स्वरांमधल्या डला ळ हातो, व ढला ळ हाता; म्हणजे मूळचे ड ढ दुःस्पृष्ट होतात. अर्थात् चांगल्या रीतीनें स्वस्थानीं स्पृष्ट होत नाहीत; (जसें अग्निमीडेचे जागीं अग्निमीळे होते, व साढाचे जागीं साढ्हा असें हेंतें, कारण ह्यांतील ड च्या व ढ च्या मागे आणि पुढेही स्वर आहेत.)

ह्या प्रातिशाख्य वाक्यास अनुसरून, ळकार व ळकार ह्या दोहोंतील दुःस्पृष्टत्व साम्यानें हा एकच दुःस्पृष्ट नांवाचा त्रेसट्याचा वर्ण मानावा असें लिहिलें आहे. परंतु तो ळ किंवा ळः फक्त त्याच म्हणजे शाकलशाखेंपुरताच असल्यानें चारी वेदास समान असणाऱ्या शिक्षामतास धरून नाही, आणि पाणिनीयशास्त्रांत कांठेही ळ, ळह, नसल्यानें ‘ पाणिनीयं मतं यथा ’ ह्या आरंभीच केलेल्या प्रतिज्ञेसही अनुसरलेला दिसत नाही. माझ्या बुद्धीस प्रसिद्ध पाठाचा सरळ अर्थ वाटला तो दिला आहे. मतांची युक्तायुक्तता ठरविण्याचें काम अधिक शोध करून विद्वद्गर्भ करतील. माझ्या मतानें शिक्षासूत्रांतील ‘ दुःस्पृष्टश्च ’ ह्या चकारानें व त्या पुढच्या इतिकारानें लृकाराप्रमाणें ऋकारही दुःस्पृष्ट आहे तो ध्यावा असें सुचविलें आहे; आणि लृकाराचा संबंध मध्यमणि न्यायानें, मागच्या व पुढच्या दुःस्पृष्ट आणि प्लुत ह्या दोन्हीं पदांकडें

लावृत्त दुःस्पृष्ट लृकार आणि प्लुत लृकार असा अर्थ केला आहे. औदत्रजि व्रंगेरे आचार्यांनां दांन अनुस्त्रा मानिले आहेत त्यांच्या मतानें दुःस्पृष्ट हें पद प्लुत लृकाराचेंच विशेषण केलें असावें असें वाटतें; कारण असें न मानिलें तर वर्णसंख्या पासष्ट होऊं लागेल. असो. एकंदरीत शिक्षेंतील दुःस्पृष्ट शब्दाचा अर्थ, भट्टाजिमतानें, ल ळ, आमच्या मतानें ईषःस्पृष्ट ऋ लृ व औदत्रजिमतानें प्लुत लृकाराचें विशेषण असा तीन प्रकारचा झाला आहे. असो, आतां चौसष्टाव्या वर्णाकडे वळतो. बहुत लोकांच्या मतानें लृकाराला दीर्घाप्रमाणें प्लुत स्वरही नाहीं, परंतु 'कृत्नशिन्न' इत्यादि उदाहरणांत 'गुरोरनृताऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्' ह्या पाणिनीच्या सूत्रानें प्लुत लृकार संभवत आहे. म्हणून शिक्षाकारानें पाणिनीय मताला अनुसरून प्लुत लृकार हा चौसष्टावा वर्ण मानिला आहे. ह्याप्रमाणें एकंदर त्रेसष्ट किंवा चौसष्ट ह्या वर्णसंख्येची उपपत्ति झाली. ॥ ४ ॥ ५ ॥

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ॥

मनःकायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥

अन्वय ॥ आत्मा बुद्ध्या अर्थान् समेत्य विवक्षया मनः युङ्क्ते मनः कायाग्निम् आहन्ति सः (च) मारुतम् प्रेरयति ॥

अर्थ—जीवात्मा प्रथमतः आपल्या बुद्धीनें अर्थांचा पूर्ण निश्चय करून, ते अर्थ इतरांनां कळविण्याच्या इच्छेनें, बुद्धिवृत्तिरूप मनास प्रेरणा करतो. नंतर ते मन नाभिस्थानीं असलेल्या जठराग्नीला धक्का देते; व त्यानंतर तो जठराग्नि आपल्या जवळ संचार करणाऱ्या प्राणवायूला वर जाण्याची प्रेरणा करतो ॥ ६ ॥

भारुतस्तूगसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥

प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ॥

तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—॥ भारुतस्तु उरसि चरन् (सन्) प्रातःसवनयोगं गायत्रं छन्दः आश्रितम् मन्द्रं स्वरं जनयति; कण्ठे (चरन् सन्) माध्यन्दिनयुगं त्रैष्टुभानुगम् मध्यमम् तं (जनयति); शीर्षण्यं (च) तार्तीयसवनं जागतानुगम् तारम् (तं जनयति)

अर्थ — त्यापुष्टे तो वायु हृदयस्थानांत वावरत असतां, प्रातःसवनाला उपयोगी व गायत्री छंदाचा आश्रय केल्ल्या असा मंद (हलका) आवाज उत्पन्न करतो. यज्ञामध्ये प्रातःकालीं सोमरस काढीत असतां, त्या सोमाची स्तुति करणारे मंत्र म्हणतात; त्यांनाही लक्षणें प्रातःसवनच म्हणतात. वस्तुतः प्रातःसवन म्हणजे सकाळचे सोमरस काढणें होय. ह्याचप्रमाणें माध्यंदिन म्हणजे मध्यान्हकाळचे व तृतीय अथवा सायंसवन म्हणजे संध्याकाळचे सोमरस काढणें व त्याचे संबंधीं मंत्र समजावे. ह्या वर दिलेल्या सूत्रावरून पाहतां प्रातःसवनांत गायत्रीछंद व लहान आवाज असावा असें ठरते. तोच वायु कंठांत संचार करीत असतां, माध्यंदिन सवनास उपयोगी व त्रिष्टुप्छंदाचा आश्रय करणारा असा मध्यम स्वर उत्पन्न करतां; आणि मस्तकांत संचरत असतां, सायंकालीन तृतीय सवनाला उपयोगी व जगतीछंदाचा आश्रय केल्ल्या अशा उंच स्वरास उत्पन्न करतो. ह्या गायत्री वेगरे छंदांचीं स्वरूपें व लक्षणें वेदांग छंदान्या विवरणांत आम्हीं सविस्तर देणार आहोंत, म्हणून येथें देत

नाहीं. सांप्रतकालीं, वर आलेल्या तिन्हीं सवनांचा; हलक्या आवाजांत मध्यम आवाजांत व उंच आवाजांत वेद वगैरेचें पठन करणें, असाच अर्थ बहुधा मानितात, ह्या श्लोकावरून माध्यन्दिन सवनांत मध्यम आवाज व त्रिष्टुप्छंद असावा आणि तृतीयसवनांत उंच आवाज व जगतीछंद जसावा असें दिसून येते. ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सोदीर्णो मूर्धन्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥

वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥ ९ ॥

स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः ॥

इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० ॥

अन्वयः—उदीर्णः स मारुतः मूर्धन्यं अभिहतः (सन्) वक्त्रम् आपद्य वर्णान् जनयते, तेषां विभागः स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः (च) पञ्चधा स्मृतः (अस्ति) इति वर्णविदः प्राहुः तं निपुणं निबोधत ॥

अर्थ व विवरण—वरच्या दोन श्लोकांत जठराग्रानें धक्का दिलेला वायू हृदय, कंठ व शीर्ष ह्या स्थानांमध्ये येऊन क्रमानें, मंद्र, मध्यम आणि उंच असे ध्वनि उत्पन्न करतो असे सांगितले; आतां त्या ध्वनीनां वर्णत्व कसे येतें हें सांगतात. वर जाण्याविषयी प्रेरणा दिलेला तो वायू, वेगानें शिरःकपाटपर्यंत जाऊन तेथें आघात पावतो; व त्यापुढें जाण्यास सवड नसल्यामुळें तो पुन्हां उलट मुखांमध्ये येऊन बाहेर पडत असतां, वर्ण उत्पन्न करतो. त्या वर्णांचा विभाग पांच प्रकारचा आहे. ज्याप्रमाणे एखाद्या अलगुजांतून (पावा) वारा जातांना, त्याची निरनिराळीं छिद्रे दाबलीं असतां भिन्नभिन्न सूर निघतात; त्याचप्रमाणें तो वायु ध्वनिस्वरूपासह मुखांतून बाहेर जात असतां, जिभेच्या निरनिराळ्या स्थानीं होणाऱ्या स्पर्शांमुळें व मुखाच्या कमजास्त

विकासादिक इतर यत्नांनीं त्याचे अनेक प्रकारचे वर्ण होतात असें समजावं, तो वर्णांचा पांच प्रकारचा विभाग; स्वरभेदामुळे, बालभेदामुळे, स्थानभेदामुळे प्रयत्न—(आभ्यन्तर) भेदामुळे व अनुप्रदान म्हणजे बाह्यप्रयत्न ह्यांच्या भेदामुळे झाला आहे; असें वर्णोत्पत्तिशास्त्र जाणणारे विद्वान् बोलतात. त्या पञ्चधा विभागाचे ह्या पुढे स्पष्ट वर्णन करीन तें लक्षपूर्वक जाणून घ्या. आत्मा प्रथमतः अर्थाचा नीट निश्चय करून, ते दुसऱ्यास समजावून देण्याकरितां मन, जठराग्नि वगैरे परंपरेंने त्या अर्थाच्या सांकेतिक वर्णांची उत्पत्ति करवितो असें सहाव्या श्लोकांत सांगितलें आहे, त्यावरून अर्थबोधक जे ध्वनि, तेच वर्ण समजावे. ह्याकरितांच शिक, उचकी, ढेंकर वगैरे ध्वनीनां, वर्णत्वाचा व्यवहार नाहीं; कारण ते केवळ शरीरधर्म असून आत्म्यानें अर्थबोधनाकरितां बुद्धिपूर्वक प्रेरणा केलेले नसतात. ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ॥

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥

अन्वयः—॥ अचि उदात्तश्च अनुदात्तश्च स्वरितश्च (इति) स्वराः त्रयः (सन्ति) ह्रस्वः दीर्घः प्लुतः इति कालतः नियमाः (सन्ति)

अर्थ व चिचरण—आतां ह्या मूत्रापासून स्वर, काल वगैरे पांच प्रकारांनीं होणाऱ्या वर्णविभागाचा विस्तार करतात. उदात्त, अनुदात्त व स्वरित हे तीन स्वर, स्वरांचें (अच्) विभाजक आहेत; व ह्रस्व, दीर्घ आणि प्लुत हे स्वरधर्म कालद्वारा स्वरांचेच विभाजक आहेत,

ह्या व पुढें येणाऱ्या सूत्रांत असलेल्या अच् यण्, वगैरे संज्ञांचा अर्थ समजण्याकरितां स्पष्ट विवरण देतो, ह्या शास्त्रांतल्या संज्ञा वगैरे पाणिनीय

शास्त्रात् अनुसरून आहत असें पूर्वी प्रतिज्ञेच्या वेळी पहिल्या श्रंकांतच सांगितले आहे. पूर्वी पाणिनिमहर्षीने विद्याप्राप्तिकरतां तपश्चर्या वली असतां, श्रीशंकरांनी प्रसन्न होऊन त्याला, तूं व्याकरणशास्त्राचा कर्ता हांशील असा वर दिला व संक्षिप्त संज्ञा जुळवण्याकरतां, वेदगशीतून निवडून काढलेली चवदा सूत्रे दिली. तीं सूत्रे अशीं.—अइउण्, ऋलृक्, एओङ्, ऐऔच्, हयवग्, लण्, जमडणनम्, झभञ्, घटधप्, जवगडदस्, खफळठथचटतव्, कपय्, शपसर, हल्. हीं सूत्रे महेश्वराने दिलेलीं असल्यामुळे त्यांना माहेश्वर सूत्रे असे म्हणतात. ह्या सूत्रांवरून जुळवलेल्या वर्णांच्या संक्षिप्त संज्ञानां प्रत्याहार ह्मणतात. हे प्रत्याहार बांधण्याची रीति पाणिनीने 'आदिरन्त्यन सहेता' ह्या सूत्राने सांगितली आहे. ह्याचा अर्थ लिहितो. वरच्या चवदा सूत्रांच्या शेवटीं, जी पाय मोडलेलीं व्यञ्जने आहेत त्यांना इत् असें ह्मणतात. त्यापैकीं एखादा इत् पुढे ठेवून, त्याच्या पूर्वीचा कोणत्याही सूत्रांतला वर्ण त्यासह उच्चारला असतां, तो प्रत्याहार त्या वर्णापामून पुढे धरलेल्या इतापर्यंतच्या सर्व वर्णांची संक्षिप्तसंज्ञा होतो. मात्र त्यावर्णांत पाय मोडके इत् धरावयाचे नाहीत, त्यांचा फक्त प्रत्याहार बांधण्यासच उपयोग होतो. जसें, उदाहरणार्थ 'उदात्तश्चानुदात्तश्च' ह्या शिक्षामूत्रांतील 'अच्' हाच प्रत्याहार घेऊं. 'अइउण्' सूत्रांतला अ हा 'ऐऔच्' ह्या सूत्रामधील चपर्यंतच्या सर्व वर्णांची संज्ञा होतो, ह्मणून अच् ह्मणजे अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ एवढे वर्ण समजावे; म्हणजे एकंदर सर्व स्वर आले. कारण विधेयरूप नसलेले अ इ उ ऋ लृ वगैरे अण् प्रत्याहारांतले वर्ण आपापल्या जातीच्या दीर्घ वगैरे सर्व प्रकारांचेही संग्राहक असतात असें 'अणुदित्स्ववर्णस्य चाप्रत्ययः'

ह्या सूत्रांत पाणिनीने सांगितले आहे. अच् प्रत्याहारांतल्या वर्णानांच लोकांत स्वर ह्मणतात. परंतु ह्याशिवय उदात्त, अनुदात्त व स्वरित ह्या अचांच्या विशेष धर्मांनाही स्वर हेंच नांव आहे आणि ह्याच दुसऱ्या अर्थानें तें नांव ह्या शास्त्रांत व वेदांत विशेष प्रसिद्ध आहे. कंठ, तालु वगैरे जीं वर्णांचीं स्थानें आहेत त्यांच्यांत खालचा भाग व वगचा भाग अशा दोन भागांची कल्पना केली आहे. त्यापैकी, वरच्या भागां उच्चारिल्या जाणाऱ्या स्वराला उदात्त म्हणतात व त्यांतल्यात्यांत अधोभागां उच्चारलेल्या स्वराला अनुदात्त म्हणतात आणि उदात्तत्व व अनुदात्तत्व ह्या दोहोनांही मिश्रित असलेल्या स्वराला स्वरित असें म्हणतात

त्यांत देखील स्वरिताचा पहिला अर्धा भाग उदात्त व शेवटचा दुसरा अर्धा भाग अनुदात्त असतो. हल्लीं हे स्वर ओळखण्याची साधारण गृण ह्मटली ह्मणजे वैदिक मंत्रांत ज्या अक्षरांना खाली स्वर (आडवी रेघ) देतात ते अनुदात्त, ज्यांना वर स्वर (उभी रेघ) देतात ते स्वरित व ज्यांना स्वर देत नाहीत ते उदात्त असतात. ह्याखेरीज प्रचय वगैरे मध्ये अनुदात्तांनाही स्वर देत नसतात. परंतु त्याचा सर्व उलगाडा व्याकरण व प्रातिशाख्य वाचल्याशिवाय समजणार नाही. येथे फक्त दिग्दर्शन केले आहे. असो, वैदिक वगैरे विद्वानांच्या पठनांतही, हे स्वर स्पष्ट समजून येतात. म्हणून, दीर्घ व षुत ह्या त्रिषयीं विवरण, पूर्वीच पांचव्या श्लोकाच्या व्याख्यानाचे वेळीं केले अगून, तेथें आम्हीं मात्राकाल म्हणजे एक क्षण असें लिहिलें आहे. नारदीय शिक्षेंतही, 'निमेषकाला मात्रा स्याद्विद्युत्कालेति चापरे' म्हणजे कोणी लोक पापणी मिटण्यास लागणारा वेळ तो मात्राकाल व कोणी दुसरे वीज चम-

कून मात्रळण्यास लागणारा वेळ तो मात्राकाल ह्मणतात, असें लिहून अयंत सूक्ष्म कालालाच एकमात्राकाल ह्मणावे असें सूचित केले आहे. प्रत्येक ह्मणणाराचा सात्रकाशपणा व जलदी हीं सारखी नसत्यामुळे अमुकच मात्राकाल असें निश्चयात्मक ठरवितां येणार नाही, तथापि प्रत्येकाच्या ह्मणण्यांत ऱ्हस्वाच्या दुष्पट दीर्घोच्चाराला, व ऱ्हस्वाच्या तिष्पट पुनः स्वरोच्चाराला काल दिला ह्मणजे सशास्त्र ह्मणणे होईल; व ज्याच्या ऱ्हस्वाच्चाराला जो वेळ लागेल तोच त्याचा मात्राकाल असें मानतां येईल ॥ ११ ॥

उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्तऋषभधैवतौ ॥

स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥

अन्वयः ॥ उदात्ते निषादगान्धारौ (स्तः) अनुदात्त ऋषभधैवतौ (स्तः) षड्जमध्यमपञ्चमाः एते (स्वराः) स्वरितप्रभवाः हि (सन्ति)

अर्थ—संगीत शास्त्रांत प्रसिद्ध असलेल्या सात सुगंधिकां, निषाद व गंधार हे उदात्त स्वरांत येतात, ऋषभ व धैवत हे अनुदात्तांत येतात; आणि षड्ज, मध्यम व पञ्चम हे सूर स्वरित स्वरापासून उत्पन्न झालेले असतात. ही सप्तस्वरांची माहिती सामवेदाकारितांच विशेषतः आहे. ह्या प्रमाणें उदात्तादिस्वरांनीं, व ऱ्हस्वादिकालांनीं, फक्त अक्षरसंज्ञक (स्वर) वर्णांचा भेद होता. ऋग्वेदांत व यजुर्वेदांत फक्त उदात्त, अनुदात्त व स्वरित हे तीनच स्वर प्रसिद्ध आहेत. सामवेदांत मात्र पांच किंवा सात स्वर आहेत. ॥ १२ ॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ॥

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥

अन्वयः ॥ वर्णानां स्थानानि, उरः, कण्ठः, शिरः, तथा जिह्वामूलं, दन्ताश्च, नासिका, ओष्ठौच तालुच (इति) अष्टौ (सन्ति) ॥

अर्थ—आतां वर्णविभागाचें तिसरें कारण जें स्थान त्याचें वर्णन करि-
तात. ऊर, कंठ, शिर्, जिह्वामूल, दंत, नासिका, अंष्ट्र आणि तालु (टाळें)
हो एकरंदर आठ वर्णोत्पत्तीची स्थाने आहेत. ॥ १३ ॥

अभावाच्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ॥

जिह्वामूलमुपध्माच्च गतिरष्टविधोऽप्यमणः ॥ १४ ॥

अन्वयः ॥ अभावाच्च विवृत्तिश्च शषसाश्च, रेफश्च, जिह्वामूलंच उप-
ध्माच्च (इति) अष्टविधाएव ऊप्यमणः (विसर्गस्य) गतिः (अस्ति) ॥

अर्थ व विवरण—पदांमध्ये असलेल्या विसर्गाला संहितेमध्ये (पदे
जोडून ह्यणण्यांत) निर्गनिराळे वर्ण पुढे असतां; अंकारत्व, स्वरान्तरत्व, श,
ष, स, रेफ, जिह्वामूलीय आणि उपध्मानाय हे आठ विकार होऊ शकतात.
हे आठ विकार समजण्याकरितां, पाणिनाय सूत्रें न देतां थोडक्यांत माहिती
व उदाहरणें देतां, विसर्गामागें अकार असून त्याच्या पुढे अकार
किंवा हश् प्रत्याहारांतला वर्ण आला असतां, त्या विसर्गाला मागच्या
अकारासह आत्व होते, जसें=विश्वेदेवासः+अमुरः=विश्वेदेवासाऽअमुरः;
ईड्यः+नूतनैः=ईड्यो नूतनैः. हा हश् प्रत्याहार व पुढेही शिक्षेंत येणार
यण्, जश् वगैरे प्रत्याहार अकाराच्या श्लेकावर लिहिलेल्या विवरणांवरून
ओळखावे. विसर्गाच्या मागें अकार असून त्याच्या पुढे अकाराशिवाय
कोणताही स्वर आला असतां, किंवा विसर्गामागें आकार असून
त्यापुढे कोणताही स्वर आला असतां, त्या विसर्गाचा लोप होऊन
मागच्या व पुढच्या स्वरांत अंतर राहतें, म्हणजे त्या दोन स्वरांचा
संधि होत नाही; त्याला विवृत्ति म्हणतात. 'स्वरान्तरं तु विवृत्तिः'

असे ऋग्वेदप्रतिशाख्याच्या प्रथमपटलांत शौनकमहर्षींनीही म्हटलें आहे. आतां ह्या विवृत्तीची उदाहरणे देतो=जसे, सः+इत्=सइत्; सोमाः+अरंकृताः=सोमाअरंकृताः; ह्या विवृत्ति होत. विसर्गाच्या पुढेंच च, छ आले असता नित्य व श आला असतां विकल्पानें त्या विसर्गाला श होतो. ह्याचप्रमाणें ट ठ पुढें असतां नित्य व ष पुढें असतां विकल्पानें (पाक्षिक), त्याला ष् होतो; आणि त्या विसर्गापुढें त थ असतां नित्य व सकार पुढें असतां विकल्पानें त्याला स् हांतो, उदाहरणें. इन्द्रः+च=इन्द्रश्च, चारुः+टीका=चारु-टीका, यः+ते=यस्ते वगैरे. विसर्गाच्यामागे अआशिवाय कोणताही स्वर असून त्या पुढें, कोणताही स्वर किंवा हश्प्रत्याहारांतला वर्ण आत्रा असतां, त्या विसर्गाला संहितेमध्ये रेफ होतो. जसे, ऋषिभिः+ईड्यः=ऋषिभिरीड्यः; अग्निः+हांता=अग्निहोता वगैरे. ह्या शिवाय स्वर, पुनर वगैरे मूळच्या रेफान्त शब्दांचे रेफ आणि ऋकरान्त शब्दांच्या संबोधनाच्या एक वचनांतले रेफही खर शिवाय कोणताही वर्ण पुढें आले असतां कायम राहतात. परंतु ते विसर्गजन्य नव्हेत हें ध्यानांत आसावे. जसे, पुनर+भग=पुनर्भगः; भ्रातर+आगच्छ=भ्रातरागच्छ. क ख पुढें असतां जिह्वामूलीय व प फ पुढें आले आले असतां विकल्पानें उपध्मानीय होतो; हें मागे एकदां लिहिलेंच आहे. [५ व्या श्लोकावरील विवरण पहा.] उदाहरणें नमः+कुलालेभ्यः=नमकुलालेभ्यः; अग्निः+पूर्वेभिः=अग्निपूर्वेभिः. ह्या दोन दोन पदांतील विसर्गाचा उच्चार अर्धविसर्गासारखा हांतो. ह्या आठ विकारांपैकी कोणताही विकार झाला नसल्यास विसर्ग कायम राहतो. जसे, घना घनः क्षोभणः; नः स्वस्तये, अंगिरः वगैरे वगैरे. ॥ १४ ॥

यद्योभावप्रसन्धानमकारादि परं पदम् ॥

स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्भक्तमूपमणः ॥ १५ ॥

अन्वयः—यदि परं पदम् अकारादि (स्यात्तर्हि) ओभावप्रसंधानं तादृशं स्वरान्तं विद्यात्, ऊष्मणः यद् अन्यत् [तद्] व्यक्तम् (अस्ति) ॥

अर्थः—जर वरच्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें, विसर्गाला मागच्या अकारासह ओल्ल झाले अमून त्यापुढें अकारादिकच पद असेल तर तें मागचें ओकारांत पद तमेंच स्वरांत राहणें ह्मणजे त्याला अच् आदेश होत नाही, अथवा त्यापुढें असंलला अकार त्यामध्ये मिळून जात नाही. ह्यालाच व्याकरणशास्त्रांत प्रकृतिभाव ह्मणतात. ऋग्वेद प्रातिशाख्य षटल दुसरें ह्यांत शौनकाचार्यानींही हेंच लिहिलें आहे. ते मूत्र असें, “ उद्ग्राहाणांपूर्वेरूपण्यकारे प्रकृत्या द्वे ओ भवत्येकमाद्यम् ” ह्मणजे उद्ग्राहनामक संधीचीं जीं पूर्वावयवस्वरूपें; ऱ्हस्वाकारपूर्वक विसर्ग. एकार व ओकार ह्यांच्या पुढें अकार आला असतां, तीं दोन्हीं पदें प्रकृतीनें राहतात अर्थात् त्यांचा संधि होत नाही. ह्यापैकीं पहिलें रूप ह्मणजे ऱ्हस्वाकार पूर्वीं असलेला विसर्ग ह्याला विसर्ग व अकार ह्यांचें जागीं मिळून एक ओकार होतो. उदाहरणें. पुरोळाशं यो अस्मै, अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् वगैरे. आतां ह्या संध्यभावांचे पादांस्य वगैरे अपवादही तेंथें सांगितले आहेत. ते ह्या शिक्षाशास्त्रांत दिले नाहींत. कारण “ शिक्षाच्छन्दो-व्याकरणैः सामान्यार्थाः समीरिताः ॥ तद्विशेषा व्यवस्थाच प्रातिशाख्येषु वर्णिता ” ह्मणजे; शिक्षा, छंद व व्याकरण ह्या शास्त्रांनीं चारी वेदास व भाषेस उपयोगी असणारे सर्व सामान्य नियम मात्र आपापल्या त्रिषयानुसार सांगितले आहेत; परंतु त्यांचे अपवादक विशेषनियम व व्यवस्थितपणा वगैरे

विषय, त्या त्या वेदशाखेच्या प्रातिशाख्यनामक स्वतंत्र शास्त्रांमध्ये सांगितले असतात. असो, आतां 'यदन्यद्ध्यक्तमूष्मणः' ह्या सूत्रांतल्या चवथ्या चरणाचा अर्थ लिहितो. पहिल्या तीन चरणांत ओत्वविषयक प्रकृतिभाव हा नवा विषय सांगितला. परंतु ह्याशिवाय इतर जे विवृत्ति, श, ष, स, वंगैर विसर्गाचे विकार ते, पाणिनीयशास्त्र वंगैरमध्ये प्रसिद्धच आहेत. आहीं मागे चवदाव्या श्लोकाच्या व्याख्यानांत त्या सर्व विकारांचें विवरण अष्टाध्यायीच्या अनुरोधानें स्पष्ट केलें आहे. ॥ १५ ॥

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तः थाभिश्च संयुतम् ॥

औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठयमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥

अन्वयः—॥ पञ्चमैः युक्तम् अन्तःस्थाभिश्च संयुतं हकारं औरस्यं विजानीयात्; असंयुतं तं कण्ठयम् आहुः ॥

अर्थ—तेराव्या श्लोकांमध्ये सर्व स्थाने सांगितलीं आहेत. आतां त्यांनीं होणारा वर्णाचा विभाग सांगण्यास प्रारंभ करितात. वर्गामधले पंचम वर्ण ह्मणजे व म ङ ण न; व अंतःस्थसंज्ञकवर्ण ह्मणजे य व र ल ह्यापैकीं कोणत्याही वर्णाशीं संयुक्त असलेला हकार, हृदयस्थानांत उत्पन्न झालेला असतो असें जाणावें; व तो हकार कोणत्याही व्यञ्जनाशीं युक्त नसून मोकळा असला तर त्याला कंठस्थानोद्भव ह्मणतात. अमुक वर्णाचे अमुक स्थान ह्याचा अर्थ त्या त्या वर्णाच्या उत्पत्तीच्या वेळीं त्या त्या निर्दिष्टस्थानाचा विशेष व्यापार अनुभवास येतो, असें समजावें. स्वतःच्या स्थानापेक्षां वेगळ्या स्थानीं उच्चरित झाल्यास वर्णोच्चार स्पष्ट व बरोबर होणार नाहीं. ॥ १६ ॥

कण्ठथावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजाबुपू ॥

१युर्मूर्धन्याक्रडुरषा दन्त्या ललुलसाः २मृतः ॥ १७ ॥

अन्वयः- ॥ अहौ वण्ठ्यौ [स्तः], इचुमशाः तालव्याः (सन्ति)
उपू ओष्ठ्यौ [स्तः], ऋट्टुषाः मूर्धन्याः स्युः लृतुलसाः दन्त्याः स्मृताः
[सन्ति] ॥

अर्थ व विवरणः- अवर्ण व टकार (अर्थात् असंयुक्त) हे कण्ठ-स्थानोत्पन्न; इवर्ण, चवर्ण हाणजे च छ ज झ ञ, य आणि श हे तालु-स्थानोत्पन्न, उवर्ण आणि पवर्ण हाणजे प फ ब भ म हे ओष्ठस्थानोत्पन्न; ऋ, टवर्ण हाणजे ट ठ ड ढ ण, र आणि प हे मूर्धा पट्टनामकस्थानांत उत्पन्न झालेले; व लृवर्ण, तवर्ण हाणजे त थ द ध न, ल आणि स दन्तस्थानोत्पन्न सांगितले आहेत. व्याख्यानपद्धतीचे विवरण, ज्या व्यञ्जनोपुढे उकार इत् लावला असल ते व्यंजन आपल्या सर्व सवर्णांचे हाणजे संपूर्ण वर्णांचे ग्राहक हांते, असे 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' ह्या सूत्राने अष्टाध्यायीत पाणिनिमहर्षीने सांगितले आहे; म्हणून शिक्षेतील चु पु येरे पदांचा अर्थ चवर्ण पवर्ण असा करता आला. ओष्ठस्थान म्हणजे दोन्ही ओंठ, म्हणून ओष्ठ्य वर्णांच्या उच्चाराने वेळीं दोन्ही ओंठांचा परस्परस स्पर्श होतो. दंतस्थान म्हणजे वरच्या दातांचा मूलप्रदेश, तालु (टाळें) म्हणजे दंतमूलाच्या मागचा उंचवटा, व मूर्धास्थान म्हणजे तालुस्थानाच्या किंचित् मागे असलेला गुळगुळीत प्रदेश होय. दन्त्य, तालव्य व मूर्धन्य ह्या वर्णांचा उच्चार करताना क्रमाने त्या त्या स्थानास जिभेच्या शेड्याचा स्पर्श करावा लागतो. ॥ १७ ॥

जिहामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतोऽबुधैः ॥

एतेकण्ठतालव्या ओऔ कण्ठोष्ठ्यौ स्मृतौ ॥ १८ ॥

अन्वयः—॥ बुधैः कुस्तु जिह्वामूले (भवन्) प्रोक्तः (अस्ति) वः
दन्त्योष्ठयः स्मृतः, ए ऐ तु कण्ठताल्लयौ (स्मृतौ स्तः) आं औ (च)
कण्ठोष्ठौ स्मृतौ (स्तः) ॥

अर्थः—जिभेच्या मूळामध्ये कवर्ग ह्यणजे क ख ग घ ङ उत्पन्न होतात असे सांगितले आहे. वकार, दांत व ओठ ह्या दोन स्थानांत मिळून उत्पन्न होतात असे विद्वान् ह्यणतात. ए आणि ऐ हे कण्ठ व ताल्लु ह्या दोन स्थानांत मिळून उत्पन्न होतात, व आं औ हे, कंठ आणि ओष्ठ ह्या दोन स्थानांत उत्पन्न होतात असे ह्यणले आहे. ए ओ ऐ औ ही चार संध्यक्षरे आहेत, ह्यणजे दोन दोन स्वर एकत्र मिळून झालेली आहेत. ह्यणून त्यांची उत्पत्ति दोन दोन स्थानांत मिळून होते. ॥ १८ ॥

अर्धमात्रा तु कण्ठ्यास्यादेकारैकारयोर्भवेत् ॥

ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—॥ एकारैकारयोः तु अर्धमात्रा कण्ठ्या स्यात्, ओकारौकारयोः मात्रा (कण्ठ्या) भवेत्, तयोः विवृतसंवृतम् (अस्ति) ॥

अर्थ व विवरणः—वर्च्या श्लोकांत ए ऐ आं औ ह्या संध्यक्षरांची स्थाने सांगितलीं. त्यांचे अवयव अनुक्रमे; अ+इ, अ+ए, अ+उ, अ+ओ असे आहेत; म्हणून त्यांमधील दोन दोन स्थानांची मात्राविभागानें वाटणी सांगतात. एकार व ऐकार ह्यांच्यामध्ये, पहिली अर्धी मात्रा कण्ठस्थानची आहे ह्यणजे अकारांश आहे, व इतर दीड मात्रा ताल्लुस्थानची आहे. प्लुत ए, ऐ असल्यास अडीच मात्रा ताल्लुस्थानच्या होतील. कारण तो त्रिमात्र असतो. ओकार

व औकार ह्यांच्यामध्ये तर पहिली एक मात्रा कण्ठ्य ह्मणजे अकारांश असून त्या पुढचा इतर भाग (एक मात्रा अथवा पुनांत दोन मात्रा) तालुस्थानचा आहे. ह्या अर्धमात्रेच्या व एकामात्रेच्या अंशांमध्ये, विवार व संवार हे बाह्यप्रयत्न (अनुप्रदान) किंवा ह्यांनी युक्त असलेले आदेश व्यवस्थित आहेत. विवरण—यथासंख्य सूत्रावरच्या भाष्यांत ' एचोऽयवायावः ' ह्या सूत्रासंबंधी लिहितांना महाभाष्यकार पतञ्जलि, ' संवृतावर्णस्य संवृतावर्णः विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः ' असे लिहितात. ह्याचें तात्पर्य असे कीं, एच् प्रत्याहारांतल्या वर्णाना स्वर पुढें आला असतां; अय्, अव्, आय्, आव् असे आदेश क्रमानें होतात, परंतु त्याच्याकरितां 'यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ' हें सूत्र नको. कारण एचामधील संवृतावर्णयुक्त एओनां स्वर पुढें आला असतां संवृत अवर्णानें युक्त असलेले म्हणजे ह्रस्वाकारयुक्त अय् अव् हे आदेश, आणि विवृतावर्णयुक्त असलेल्या ऐ औ ह्यांना, विवृतावर्णानें ह्मणजे आकारानें युक्त आय् आव् हे आदेश 'स्थानेऽन्तरतमः' ह्या सूत्रानेंच होतील. ह्या भाष्याच्या प्रमाणावरून एकार व ओकार ह्यांतील अकारांश संवृत ठरतो व ऐ औ ह्यांमधील फक्त अकारांश विवृत ठरतो. कारण 'ताभ्यामैचौ तथैवच' ह्या, पुढें येणाऱ्या शिक्षासूत्रावरून ऐ औ हे एकंदरीनें विवृततम आहेत. असो, एकंदरीत अकारांशभूत मात्रामध्ये विवार संवार हे प्रयत्न व्यवस्थित आहेत हें सिद्ध झालें, विवार प्रयत्न म्हणजे कंठाचा अधिक विकास व संवार ह्मणजे त्या गलबिलाचा किंचित् संकोच होय, वर दिलेला भाष्यांश वगैरे विषय 'एचोयवायावः' ह्या सूत्रावरच्या शब्देन्दुशेखरांत नागोजी-भट्टांनीं दिला आहे. ॥ १९ ॥

संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ॥

घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥

अन्वयः—संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं, विवृतं तु द्विमात्रिकम् [अस्ति] सर्वे घोषाः संवृताः वा (सन्ति) अघोषाः विवृताः स्मृताः [सन्ति] ॥

अर्थः—सहज प्रसंग आला आहे लक्षणून, विवार व संवार हे बाह्य-प्रयत्न असूनही ह्या स्थानप्रकरणांत त्यांचे विशेष वर्णन करितातः वर संवृतावर्णस्य संवृतावर्णः ' ' विवृतावर्णस्य विवृतावर्णः ' ' हे भाष्य दिले आहे. ह्यांतील ए ओ ह्यांना आदेश होणारा संवृतावर्ण एक मात्रिक अर्थात् ऱ्हस्व होतो असें जाणावें; ऐ औ ह्यांना आदेश होणारा विवृतावर्ण द्विमात्रिक म्हणजे दीर्घ होतो असें समजावें. ह्यांचे वर्णन मागे एकोणिसाव्या श्लोकावर लिहितांना केलेच आहे. ह्या बाह्य प्रयत्नानां विवारकरण व संवारकरण अशींही निराळीं नांवे आहेत. घोष-प्रयत्नाने युक्त असलेले सर्व वर्ण विवृत म्हणजे विवारप्रयत्नाने युक्त आहेत. शिक्षेत पुढे एकोणचाळिसाव्या श्लोकांत घोष हे बाह्य प्रयत्न न सांगतां, त्या ऐवजीं नाद प्रयत्नच सांगितले आहेत. ह्याकरितां पाणिनीय शास्त्राच्या अनुसाराने तेथे जे नादयुक्त सांगितले आहेत तेच येथे घोष अथवा नाद ह्याचाच अर्थ घोष धरावा. त्यावरून ह झ भ घ ढ ध य व र ल ज ब ग ड द आणि ह्यांपैकीं वर्गचतुर्थ व वर्गचतुर्थ यांचे यम हे घोष आहेत; आणि ख फ छ ठ थ च ट त क प, ह्यांचे यम, श ष स, विसर्ग, जिह्वा-मुंतीय, व उपध्मानीय हे अघोष ठरतात. ' अन्वयाः सप्त तेषाम् (उष्मणाम्) अघोषाः ' ' वर्ग वर्गेच प्रथमावघोषौ' ह्या दोन सूत्रांनी ऋग्वेद—प्रातिशा-

ख्यांतही हेच अघोष सांगितले आहेत, मात्र त्यांत अनुस्वार जास्ती आहे. ॥२०॥

स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ॥

तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ २१ ॥

अन्वयः ॥ स्वराणाम् ऊष्मणां च विवृतम् एव करणं स्मृतम् (अस्ति) एडौ तेभ्यः अपि विवृतौ (स्तः) ऐचौ च ताभ्याम् तथैश्च च (स्तः) ॥

अर्थः—अ इ उ ऋ लृ हे स्वर. आणि ऊष्मे ह्मणजे श ष स ह ह्यांचा विवार हा बाह्य प्रयत्न आहे व त्यांच्या पेशां ए ओ हे जास्त विवृत आहेत, ह्मणजे विवृततर आहेत. आणि एडाहूनही (ए ओ), ऐच् (ऐ औ) हे जास्त विवृत म्हणजे विवृततम आहेत. ह्याशिष्याय दीर्घ आकार सर्वापेशां जास्त विवृत आहे असे दुसरीकडे ग्रंथान्तरांत सांगितले आहे. ह्या वर्णनाप्रमाणेंच वर्णोच्चारण करताना, कंठविकासादिकावरून अनुभवही येतो. ह्या व पुढच्या श्लोकांमधून येणार ऐच् एङ् हल् वगैरे प्रत्याहार पूर्वी लिहिल्याप्रमाणें 'अइउण्' वगैरे चौदा सूत्रांवरून ओळखावे (श्लोक ११, विवरण पहा). आम्हीं ह्या पुढें, विवरणांत फक्त प्रत्याहारांचे स्पष्ट वर्ण मात्र लिहूं. हें मागें सांगितलेंच आहे, तथापि व्याख्यानाची रीति समजण्याकरितां येथें पुन्हां एकवार सुचविलें आहे. ॥ २१ ॥

अलुस्वारयमानाश्च नासिकास्थानमुच्यते ॥

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥

अन्वयः—अनुस्वारयमानां स्थानं नासिका उच्यते, अयोगवाहाः आश्रयस्थानभागिनश्च विज्ञेयाः ॥

अर्थ—आतां विचार वगैरेंचा प्रासंगिक विचार संपवून पुन्हां सूत्रकार स्थानविभागाकडे वळतात. अनुस्वार आणि चवथ्या श्लोकांत सांगितलेले चार जातींचे यम, ह्यांचें नासिका स्थान आहे. ह्मणजे ह्यांच्या उत्पत्तीस नासिका स्थान कारण आहे, अर्थात् ह्यांच्या ध्वनींचा आघात नाकांत होत असतो. ह्याशिवाय अनुस्वार, विसर्ग, जिह्वामूलीय, उपध्मानीय व यम, हे अयोगवाह वर्ण आपापल्या रंजारी असलेल्या आश्रयभूत वर्णांच्या स्थानानेही युक्त असतात; ह्मणजे ह्यांना दोन दोन स्थाने आहेत, ह्यांपैकी अनुस्वार व विसर्ग ह्यांचा आश्रय त्यांच्या मागचा स्वर असतो, व इतर तिघांचा आश्रय त्यांच्या पुढचा वर्ण असतो, योग ह्मणजे संधि (संयोग). हे वर्ण इतर वर्णांशी संयोग पावत नाहीत ह्मणून त्यांना अयोगवाह ह्मणतात ॥ २२ ॥

अलाबु वीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यः स्वराननु ॥

अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं होः शषसेषु च ॥ २३ ॥

अन्वयः ॥ अनुस्वारस्तु होः शषसेषु च (परेषु ससु) नित्यं अलाबु-वीणानिर्घोषः दन्त्यमूल्यः स्वरान् अनु (—सृतः) च कर्तव्यः ॥

अर्थः—अनुस्वाराचा उच्चार; हकार, रेफ, श, ष, आणि स पुढे असतां नेहमीं भोपळा लावलेल्या वीणेसारखा ध्वनि असणारा, दंतमूलस्थानांत उत्पन्न झालेला, व मागच्या स्वरांस चिकटून असलेला ह्मणजे त्यांच्या स्थानांचाहि अनुभव घेणारा (हें वर लिहिलेंच आहे) असा करावा. ह्याचप्रमाणें नारदीय शिक्षेतही सांगितले आहे. तें वाक्य असे. “ आपद्यते मकारो रेफो-ष्मसु प्रत्ययेष्वनुस्वारम् । यवलेषु परसवर्णं स्पर्शेष्वथ चोत्तमापत्तिम् ॥ ” ह्मणजे र श ष स ह हे वर्ण पुढें असतां, मला अनुस्वार होतो; य व ल पुढें असतां

त्याला परांचे सवर्ण ह्मणजे अनुनासिक यँ यँ लँ होतात; व स्पर्श ह्मणजे इतर व्यञ्जने मकारापुढे असतां, त्याला त्यांच्या त्यांच्या वर्गांतले शेवटचे अनुनासिक व्यञ्जन ह्मणजे ङ् ज् वगैरे होतें. ॥ २३ ॥

अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये ॥

द्विरोष्ठौ तु विगृह्णीयाद्यौकारवकारयोः ॥ २४ ॥

अन्वयः ॥ यथा तु ओकारवकारयोः (तथा) अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे अक्षरद्वयेच ओष्ठौ द्विः विगृह्णीयात् ॥

अर्थ-परंतु ' तद्वो द्विः ' वगैरे उदाहरणांत ओकार आणि वकार ह्यांच्या स्पष्ट उच्चाराची जशी रीत आहे; त्याचप्रमाणे, त्या पूर्वोक्त अनुस्वाराचा उच्चार करताना, स्वरांचें अंतर ह्मणजे संधीचा अभाव (प्रकृतिभाव) दाखवायचा असतां, पदच्छेद करतानां, दोन निग्निराळे शब्द उच्चारताना, जसा ओकारवकारांसारखे समानस्थानाचे वर्ण लागोपाठ उच्चारावयाचे असतां, ओठांचा निग्निराळा दोनदां स्पष्ट व्यापाग (हालचाल) करावा लागतो तसा करावा. ह्मणजे त्या अनुस्वारा वगैरेचे त्यांच्या शेजाऱ्याशीं मिश्रण होऊ देऊ नये तर, दोघांचें निग्निराळें श्रवण झालें पाहिजे. उदाहरणें अनुक्रमानें देतों. जसे. त्वं हि, बुध इच्छंति, सहस्रपात् । समूमिम्, मत्सरः, त्वोतः वगैरेः ॥ २४ ॥

व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां नच पीडयेत् ॥

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

अन्वयः-॥ यथा व्याघ्री पतनभेदाभ्यां भीता (सती) दंष्ट्राभ्यां पुत्रान् हरेत् नच पीडयेत्, तद्वत् वर्णान् प्रयोजयेत् ॥

अर्थ—ज्या प्रमाणें एखादी वाघीण आपली पोरें एका स्थळापासून दुसरीकडे नेत असतां, कदाचित् हीं निसटून पडतील किंवा ह्यांची अंगें फाटतील ह्या दोन्हीं गोष्टीनां भिऊन त्यानां दातांनीं अलगज धरून जपून नेते; त्यांच्या अंगांत दाढा टोंचीत नाहीं व त्यानां सेलही सोडीत नाहीं. त्याच-प्रमाणें बोलणारानें व विशेषतः वेद पढणारानें, वर्णांचा प्रयोग करावा; ह्मणजे त्यांचा उच्चार अगदीं मिळमिळीतही उपयोगी नाहीं, व त्याचवर्णांचा दावून उच्चारही उपयोगी नाही, व्याघ्रीचा प्रकार मांजरी आपली पोरें दुसरीकडे उचलून नेत असतां, नेहमीं अनुभवास येतो. ॥ २५ ॥

यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्कं इत्यभिभाषते ॥

एवं रङ्गः प्रयोक्तव्याः खेअरौ इव खेदय ॥ २६ ॥

अन्वयः ॥ सौराष्ट्रिका नारी यथा तर्कं इति अभिभाषते एवं रङ्गः प्रयोक्तव्याः (यथा) खे अरौ इव खेदय ॥

अर्थ—ज्याप्रमाणें, सुराष्ट्र—[मुरत, काठेवाड] देशांतली स्त्री 'तर्कं' हा शब्द उच्चारतानां, त्याच्या शेवटीं अनुनासिकाचा उच्चार करते; त्याच-प्रमाणें आपणही वेद वगैरे ग्रन्थामध्ये येणाऱ्या अनुनासिकांचा [रंग] उच्चार करीत जावा. ह्याला ऋक्संहितेंतील उदाहरण 'खे अरौ इव खेदय' ह्यांतील अनुनासिकाचा उच्चार आहे. हल्लीं देखील गुजरी किंवा कोकणी बायकांच्या उच्चारांत अनुनासिक विशेष स्पष्ट ऐकूं येतात. त्याप्रमाणें स्वराचें अनुनासिकत्व ह्मणजे नाकांतला उच्चार व्यक्त करावा. अनुस्वार व अनुनासिक दोन्हीं अगदीं वेगळेवेगळे आहेत हें ध्यानांत ठेवावें. कारण अनुस्वार हा एक वेगळा वर्ण मागें गणिलेला असून, अनुनासिकत्व हा एक फक्त स्वरांचा

विशेष धर्म आहे. ढर आलेला अनुनासिकाञ्चार, स्वर पुढें असतांना होतो असे ज्ञाणावें, ह्यालाच वैदिकी भाषेंत रंग अशी संज्ञा आहे. यजुर्वेदांत अनुभवास येणारा, ऊष्मवर्ण [शषसह] पुढें असतां होणारा अनुनासिकाचा उच्चार, गँ ह्याच्या उच्चारप्रमाणें करतात. जसे. मा हिंसीः, परूषिचमे, त्वँहि वँगैरे. ॥ २६ ॥

रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नोग्रसेत्पूर्वमक्षरम् ॥

दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिचयमाचरेत्

अन्वयः ॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन् (पाठकः) पूर्वम् अक्षरं नोग्रसेत्, (आदौ) दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिचयम् आचरेत् ॥

अर्थ—वरच्या श्लोकांत सांगितलेल्या रंगाचे संबंधीं वर्ण उच्चारतांना रंगाच्या पूर्वीच्या अक्षराचा ग्रास करू नये. ' जिह्वामूलनिग्रहेग्रस्तमेतत् ' ह्या ऋक्प्रातिशाख्याच्या चवदाव्या पटलांतल्या सूत्रांवरून पाहतां, ग्रास ह्यणजे जिह्वामूलाचें स्तंभन (तटस्थपणा) होय. हा ग्रास दोष अ आमध्यै संभवतो ह्यणून 'खेअरँ इव' वँगैरे स्थलीं पूर्व स्वरांचा उच्चार त्यांच्या त्यांच्या स्थानानें स्पष्ट करावा लागतो; ह्यणून प्रथम स्पष्टपणें दीर्घस्वर उच्चारवा व त्यानंतर अनुनासिकत्वाचा उच्चार करावा. ॥ २७ ॥

हृदये चैकमात्रोऽस्यास्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि ॥

नासिकायां तथार्धञ्च रङ्गः यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥

अन्वयः—अस्य एकमात्रश्च हृदये अस्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि, (अस्तु) तथा अर्धञ्च नासिकायाम् [अस्तु] एवं रङ्गस्य द्विमात्रता (अस्ति)

अर्थः—पूत्रकार पुन्हां त्या रंगाचेच अधिक वर्णन करतात. रंगाचा उच्चार,

हृदयस्थानांत पहिली एकमात्रा मूर्धस्थानांत त्या पुढची अर्धमात्रा, व नासिकेमध्ये शेवटची अर्धमात्रा ह्या प्रमाणें हांता ह्यणजे एकंदर रंगाच्या उच्चाराला दोन मात्रा काल लागतो. ॥ २८ ॥

हृदयाडुत्करे तिष्ठन्कांस्येन समनुस्वरन् ॥

मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—॥ (सः) हृदयात् उकरे तिष्ठन् मार्दवं च द्विमात्रं च कांस्येन समनुस्वरन् [अस्ति] जघन्वाँ इति निदर्शनम् (अस्ति) ॥

अर्थः—तो रंग, [दीर्घानुनासिक] हृदयस्थानांत उत्पन्न होऊन मूर्धस्थानीं येणारा, व कांशाच्या नादाप्रमाणेंच परंतु मृदु असा ध्वनि नासिकेंत उमटविणारा असून द्विमात्र असतो. ह्याला जघन्वाँ हें उदाहरण आहे. मागें पांचव्या श्लोकावर उल्लेख केलेला औदत्रजीच्या मतानें असलेला दीर्घानुस्वाग्च, कदाचित् ह्या दीर्घानुनासिकाचा स्थानीं धरिला जात असल असे वाटतें. ॥ २९ ॥

मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ॥

सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥

अन्वयः ॥ कम्पं तु मध्ये कम्पयेत् (सः) समौ उभौ पार्श्वौ भवेत्, (एत्रं) सरङ्गं कम्पं कम्पयेत्, रथी ३ रिव इति निदर्शनम् (अस्ति) ॥

अर्थ—आतां रंगविशेषाची माहिती देणार आहेत त्याकरितां, प्रथम कंप ह्यणजे काय हें सांगून नंतर मूलार्थ लिहितो. ज्याच्यापुढें उदात्त किंवा स्वरित स्वर आहे अशा स्वरित स्वराला वैदिकी भाषेत कंप म्हणतात, कारण

त्या एकाच स्वराच्या उच्चारान्त खालींवर मान कांपवावी लागते. हे कंप न्हस्व, दीर्घ व षुत ह्या भेदांनीं तीन प्रकारचे आहेत. उदाहरणें. क १ वोऽश्वाः, ग्थानां न येऽ २ राः, वरूथं तन्वे ३ मम वंगरे, आतां सूत्रार्थाकडे वळतो. इतक्यांतच वर सांगितलेला हा कंपच रंगयुक्त असेल तर, कंपाचा उच्चार ह्मणजे शिराच्या खालीं वर आंदाळनासहित ह्मणणें, हें मध्ये करावें, व त्याच्या मार्गे आणि पुढें रंगाचा (अनुनासिक) उच्चार अर्धा अर्धा सारखा असतो, ह्या प्रमाणें सरंग कंपाचा उच्चार करावा. ह्याला ग्थी' ३ रिव हें उदाहरण आहे. ॥ ३० ॥

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता नच पीडिताः ॥

सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥

अन्वः ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः अव्यक्ताः न (प्रयोक्तव्याः) पीडिताश्च न (प्रयोक्तव्याः), (हि द्विजः) सम्यक् वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥

अर्थ=मार्गे स्थानें व करणें (विवार संवार) सांगितलीं आहेत. त्याप्रमाणें यथायोग्य त्या त्या स्थानांचा आश्रय करून वर्णांचा प्रयोग करित जावा. ते वर्ण अस्पष्ट उच्चारूं नये व त्यांचें दावून दोनदां उच्चारणहि करूं नये. कारण वेदपाठक ब्राह्मणानें उत्तमप्रकारें वेदवर्णांचा उच्चार केला असतां, तो पुढें ब्रह्मलोकांत जाऊन पूजा पावतो ह्मणजे मांढ्या योग्यतेंत राहतो. ॥३१॥

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ॥

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥

अन्वयः ॥ गीती, शीघ्री, शिरःकम्पी, तथा लिखितपाठकः, अनर्थज्ञः अल्पकण्ठश्च एते षट् पाठकाधमाः (सन्ति) ॥

अर्थ=आतां वेदपठन करणाराचे दोष काय आहेत ते, टाळतां येण्या-
करितां; ह्या श्लोकांने सांगतात. गाण्याच्या सुरांने म्हणणारा घाई करणारा,
उगीच डोकें हलविणारा, तसाच लिहिलेले वाचणारा, म्हणजे तोंडपाठ न
येणारा, काय म्हणावयाचें असेल त्याचा अर्थ व स्वरूप न जाणणारा,
आणि अगदींच कोता (लहान) आवाज असणारा; हे सहा पाठक, वेद
हणणारामध्यें अधम हणजे हलक्या प्रतींचे मानिले आहेत. ॥ ३२ ॥

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदोऽपि सुस्वरः ॥

धैर्यं लयसमर्थं च षड्दते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥

अन्वयः—(भाः) पाठकाः माधुर्यम्, अक्षरव्यक्तिः, पदच्छेदः, सुस्वरः,
धैर्यम्, लयसमर्थं च (पठनम्), एते षट्पु गुणाः (सन्ति) ॥

अर्थः—आणि हे वेद पठन करणारानो! हणण्यांत गोडी, वर्णांचा
स्पष्टपणा, पदांचा छेद हणजे वेगवेगळेपणा स्पष्ट कळून येणे, स्वरांचा उत्तम
उच्चार, गंभीरपणा, आणि इतरांच्या हणण्यांत लय हणण्याची समर्थता हणजे
मिळून जाणे; अथवा एकटाच हणणारा असल्यास मागल्या व पुढल्या मंत्रा-
न्वारांत सारखेपणा; हे सहा वेद पठनांचे चांगले गुण मानिले आहेत. ॥ ३३ ॥

शङ्कितं भीतमुद्बृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ॥

काकः वरं शिरसिगतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥

उपांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं विलंबितं गद्ददितं प्रगीतम् ॥

निष्पीडितं ग्रन्थपदाक्षरं वा वदेन्नदीनं नतु सानुनासिकम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः ॥ [पाठकः] शङ्कितम्, भीतम्, उद्बृष्टम्, अव्यक्तम्,
अनुनासिकम् काकस्वरम्, शिरसिगतम्, तथा स्थानविवर्जितम्, उपांशु, दष्टम्,

त्वरितम्, निरस्तम्, विलम्बितम्, गद्गदितम्, प्रगीतम्, निष्पीडितम्, प्रस्त-
पदाक्षरम्, दीनं वा न वदेत्; सानुनास्यं तु न (वेदत्) ॥

अर्थ—तसेच आणखी वेदपाठकाने; शंकायुक्त असलेले, भीतभीत
हटलेले, अत्यंत दाबून हटलेले, अस्पष्ट, नाकांत उच्चारलेले, कावळ्याच्या
स्वरासारखे कर्कश, डोकें दुग्दू लागल इतक्या उंच स्वरांनी युक्त, भलत्याच
स्थानी हटलेले, अत्यंत दळू हटलेले, अनुवटी लांबवून म्हटलेले [दष्ट],
फार घाईचे, यथायोग्य कंठादिस्थाने व विचार संवार (करणे) ह्यांना
सोडून असले, अत्यंतच सावकाश, सद्गदित स्वराचे, गाण्याच्या सुगवर अस-
लेले, वारंवार तोच तोच वर्ण पुन्हां पुन्हां उच्चारलेले [निष्पीडित, तातरं.]
मधली मधली पदे व अक्षरे सोडलेले (अक्षरे गिळलेले), दीनवाणी, आणि
जथे नसेल तेथेही अनुनासिक स्वरांनी युक्त, अशाप्रकारचे वेदपठन कधीही
करू नये. कारण ह्या चौतिसाव्या व पस्तिसाव्या श्लोकांत
सांगितले हे एकोणीस प्रकार बालण्याचे व वेदादि-
पठनाचे दोष मानिले आहेत. आसा वर दष्ट, निरस्त
आणि निष्पीडित ह्या तीन पदांचा अर्थ; क्रमाने ' संदष्टं तु व्रीडेन आह
हन्वाः ' निरस्तं स्थानकरणापकर्षे' ह्या ऋक्प्रातिशारख्यांतल्या चतुर्दशपटलस्थ
सूत्रांच्या व ' पांडने द्विर्भावः ' ह्या त्यावरील उवटाचार्यांच्या भाष्यांतील
वाक्यांच्या आधाराने केला आहे. कारण कां, हे शिक्षाशास्त्रांतले पारिभाषिक
शब्द असल्याने, लोकप्रसिद्धीने किंवा केवळ व्युत्पत्तीने ह्यांचा अर्थ निश्चित
होऊन जुळण्यासारखा नाही. बाकी राहिलेली शंकेतम् भीतम् वंगरे
पदे वरींच प्रसिद्ध आहेत. ह्या दोन श्लोकांवरून पठनाचे दोष समजून

येनील. ते टाळून मागे सांगितल्याप्रमाणे माधुर्यादिक गुणानीं युक्त असेंच वेदपठन करीत जावे. पस्तिताच्या श्लोकांचें वृत्त उपजाति आहे. कारण त्यांत इन्द्रवज्रा व उपेन्द्रवज्रा ह्यांच्या चरणांचें मिश्रण आहे. ॥ ३४ । ३५॥

प्रातः पठेन्नित्यं नुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन ॥

मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राहसंकृजितमन्निभेन ॥ ३६ ॥

अन्वयः ॥ प्रातः नित्यम् उरःस्थितेन शार्दूलरुतोपमेन स्वरेण पठेत् मध्यंदिने च चक्राहसंकृजितमन्निभेन कण्ठगतेन एव (स्वरेण) पठेत् ॥

अर्थः--प्रातःकाळी नहमीं, हृदयस्थानांत उत्पन्न होणाऱ्या व वाघाच्या सार्धाजक गुग्गुण्यासारखा असणाऱ्या स्वरानें, ह्मणजे अल्प आवाजानें वेदादिकांचें पठन करावें. कारण कीं, हा प्रातःसवनाची वेळ असून स्वराला प्रथमच चालन द्यावयाचें असतें म्हणून, प्रथम लहान आवाजांतच म्हणावें म्हणजे पुढें चढतां चढतां चढेल, एकदम मांठा स्वर सुरूं वेल्यास तो जुळणार नाही व पुढच्या सवनांच्या वेळी अत्यंत त्रास होऊनही नीट म्हणतां येणार नाही. असो, मध्याह्नकाळीं दुसऱ्या सवनाच्या वेळेस, कंठात उत्पन्न होणाऱ्या व चक्राक पक्ष्याच्या शब्दासारखा असणाऱ्या स्वरानें म्हणजे तेवढ्या मोठ्या आवाजानें पठन करीत जावे. कारण त्या मध्यंदिन सवनाला असाच मध्यम आवाज असावा लागतो ॥ ३६ ॥

तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ॥

मयूरहंसाम्बुधृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥

अन्वयः ॥ तृतीयं सवनं तु तारं शिरोगतं (च) विद्यात् तच्च सदा मयूरहंसाम्बुधृतस्वराणां तुल्येन शिरःस्थितेन नादेन प्रयोज्यम् ॥

अर्थ—तिसरें सायंसवन मात्र उंच आहे असें जाणावें. त्याचा प्रयोग (पठन) नेहमीं शिरःस्थित असला पाहिजे. ह्याकरितां, मस्तकांत उत्पन्न होणाऱ्या व मोर, हंस किंवा मेघ ह्यांच्या शब्दाप्रमाणें उंच व गंभीर असलेल्या आवाजांनें तृतीय सवनाचे वेळेस हणजे सायंकाळीं, पठन करावें. कारण ह्यावेळीं क्रमप्राप्त असा खडामूर्च योग्य असून तोच जुळतो. 'मारुतस्त्रुसि' ह्या सातव्या श्लोकांमध्येही ह्या सवनांचे वर्णन पूर्वीं आले आहे, छत्तीस व सदतीस ह्या दोन्ही श्लोकांचें वृत्तही उपजातिच आहे. ॥३७॥

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वेषन्नेमस्पृष्टाः शरःस्पृताः ॥

शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥

अन्वयः ॥ अचः अस्पृष्टाः (सन्ति) यणस्तु ईषत् (स्पृष्टाः सन्ति) शरः नेमस्पृष्टाः स्पृताः (सन्ति) शेषाः हलः स्पृष्टाः प्रोक्ताः (सन्ति अतः) अनुप्रदानतः निबोध ॥

अर्थ—दहाव्या श्लोकांत पञ्चधा वर्णविभाग सांगितला. त्यापैकीं स्वर, काल व स्थानें ह्यांचे वर्णन झाले. आतां ह्यापुढें प्रयत्नांनीं होणारा वर्णविभाग सांगतात, प्रयत्न व अनुप्रदान (बाह्य प्रयत्न) हणजे काय हे, आर्हतीं मागें दहाव्या श्लोकाच्याच विवरणामध्ये प्रसंगानें लिहून ठेवलें आहे. अच् हणजे स्वर हे अस्पृष्ट आहेत हणजे ह्यांचा स्पृष्ट प्रयत्न नाही. सारांश ह्यांच्या उच्चारणाचे वेळीं त्या त्या स्थानांच्या स्पर्शाचा प्रयत्न (प्रकृष्टयत्न, मोठा यत्न) लागत नाही; तें काम सहज होतें. यण् हणजे यवरल ह्यांना ईषत्स्पृष्ट हणतात हणजे ह्यांचा किंचित् स्पृष्ट प्रयत्न

आहे. शर ह्यणजे श ष स हे नेमस्पृष्ट आहेत असे सांगितले आहे. म्हणजे ह्या तिघांचा अर्धा स्पृष्ट प्रयत्न आहे. कारण संस्कृतांत नेम ह्या शब्दाचा अर्थ अर्धा (निम्मा) असा आहे. असो. ह्याशिवाय शिलक राहिलेले हल् (व्यञ्जने) म्हणजे ककारापासून मकारपर्यंत पंचवीस व हकार असे सव्वास वर्ण स्पृष्ट सांगितले आहेत. म्हणजे ह्यांचा पूर्ण स्पृष्ट प्रयत्न आहे. अर्थात् ह्यांच्या उच्चार्यावेळीं तत्तद्योग्य स्थानांस स्पर्श करताना पूर्ण प्रयत्न लागतो. आतां ह्यापुढे अनुप्रदानानीं, म्हणजे वर्णोत्पत्तीनंतर त्या वर्णांच्या विकासास लागणाऱ्या बाह्यप्रयत्नानीं हाणारा वर्णांचा विभाग सांगू. तो नीट जाणून घ्या. ॥ ३८ ॥

अमोऽनुनासिका न ह्रौः नादिनो ह्रस्वः स्मृताः ॥

ईषन्नादायणो जश्च श्वासिन तु खफादयः ॥ ३९ ॥

ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद् गोर्धामैतत्प्रचक्षते ॥

दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥

अन्वयः— ॥ अमः अनुनासिकाः (सन्ति) ह्रौः (स्तः), ह्रस्वः नादिनः स्मृताः [सन्ति], यणः जश्च ईषन्नादाः [सन्ति], खफादयस्तु श्वासिनः [सन्ति], चरः ईषच्छ्वासान् विद्यात् एतत् गोः धाम प्रचक्षते. दाक्षीपुत्रपाणिनिना येन [धाम्ना] इदं [शास्त्रं] भुवि व्यापितम् ॥

अर्थ—अम् प्रत्याहारांतले वर्ण म्हणजे अइउऋऌ ए ओ ऐ औ हय-वरल त्रमङ्गणन, हे अनुनासिक आहेत. म्हणजे ह्यांचे नासिकासहोच्चार हें अनुप्रदान आहे. परंतु ह्यांपैकी हकार व रेफ अनुनासिक नाहींत असे 'नहौ'

हया टोन पदानां सांगितलें आहे. ' अनु प्रवृषेण दीयते तदनुप्रदानम् ' म्हणजे वर्णोत्पत्तीच्या मागून त्या वर्णांच्या स्पष्ट अभिव्यक्तीकरता जें अधिक बळ दिलें जातें तें अनुप्रदान (बाह्यप्रयत्न) होय. अशी अनुप्रदान हया शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. ' अनुनासिकोन्त्यः ' हया प्रातिशाख्यसूत्रावरून त्या अर्मापैकीं जमडणन हे नित्य अनुनासिक असून इतर म्हणजे स्वर व यत्रल हे विकल्पानें अनुनासिक आहेत. हकार आणि झ म घ ढ ध हे नादयुक्त आहेत, म्हणजे हयांचें नाद हें अनुप्रदान [बाह्यप्रयत्न] आहे. यत्रल जवगडद हे ईषन्नाद आहेत, म्हणजे हयांचे ईषन्नाद हें अनुप्रदान (बाह्यप्र०) आहे. ख फ छ ठ थ हे वर्गातील द्वितीयवर्ण तर श्वासयुक्त आहेत. म्हणजे हयांचें श्वाससंज्ञक अनुप्रदान [बाह्यप्र०] आहे. च ट त क प श ष स हे चर प्रत्याहारांत हे वर्ण ईषन्त्वासा युक्त आहेत असें जाणावे. म्हणजे हयांचे किंचित्-श्वास [अल्पप्राण] हे अनुप्रदान [बाह्यप्र०] आहे. नाद व श्वास हयांचीं स्वरूपें समजण्याकरितां ऋक्प्रातिशाख्याच्या तेगव्या पटलांतले पहिलें सूत्र देऊन त्याचा अर्थ देतो. " वायुः प्राणः काष्ठमनु-प्रदानं कण्ठस्य खे विवृते संवृते वा आपद्यते श्वासांतां नादांतां वा वक्त्रीहायाम् " हयाचा अर्थ कोठ्यांत असणारा वर्णांचा प्रेरक प्राणवायूच अनुप्रदान होय. तो वर येत असतां, वक्त्याच्या इच्छनें घशांतली पोकळी विस्तृत झाली असतां, श्वासपणाला; व तीच पोकळी संकुचित झाली झाली असतां नाद-रूपतला प्राप्त होतां, असो, दहाव्या श्लोकापासून येथपर्यंत स्वर, काल, स्थान, प्रयत्न व अनुप्रदान हया पांच प्रकारांनीं सविस्तर प्रतिपादन केलेल्या हया पांच वर्णविभाजकानांच वाणीचें स्थान असें लक्षणात. दाक्षीचा पुत्र अस-

णाच्या पाणिनिने त्या ह्या वणीस्थानाच्या आश्रयानेच हे शिक्षारूपी शास्त्र पृथ्वीवर प्रसिद्ध केले, ह्या उल्लेखावरून ह्या शिक्षेला आधारभूत असा, पाणिनीचा एखादा शिक्षाग्रंथ असावा असे वाटते; किंवा त्याच्या व्याकारणांत आलेल्या शिक्षेतल्या विषयाला अनुलक्षून हा उल्लेख असेल. बऱ्याच पुस्तकांत 'दाक्षीपुत्रः पाणिनिना' असा पाठ आहे. 'मुपांमुलुक्' ह्या छंदस सूत्राने तृतीयेंच्या प्रयोगाला मु आदेश केला आहे अशी कल्पना करून त्याचेंही समाधान करता येईल परंतु शिक्षेत इतरत्र कोठेंही आर्ष [छंदस] प्रयोग नाहीत ह्मणून वर आम्हां स्वीकारलेला पाठच आम्हांस शुद्ध व पसंत वाटला आहे. ह्याप्रमाणे आणखीही कचित् स्थलीं प्रचलीत अपभ्रष्ट पाठ भेद सोडून देऊन अर्थास सुसंगत असा एकच पाठ निश्चित केला आहे.

॥ ३९/४० ॥

छन्दः पादौतु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठते ॥

ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥

अन्वयः—छन्दस्तु वेदस्य पादौ (अस्ति), अथ कल्पः हस्तौ (इति) पठ्यते, ज्योतिषाम् अयनं चक्षुः (अस्ति), निरुक्तं श्रोत्रम् उच्यते ॥

अर्थ—आतां शिक्षा वगैरे वेदषडंगांच्या अध्ययन वगैरेची आवश्यकता दाखविण्याकरिता, व त्यांच्या प्रसिद्ध असलेल्या वेदाङ्गत्वाचें निर्वचन समजण्याकरिता, स्पष्ट वर्णन करितात. छन्दःशास्त्र हें वेदाचें पाय अमून कल्पसूत्रें त्याचे हात आहेत असे म्हणतात. आकाशस्थ ताऱ्यांच्या गतीचे बोधक असणारे ज्योतिःशास्त्र हें वेदाचे नेत्र आहेत; व निरुक्त हें वेदाचे कान आहेत असे म्हणतात. ॥ ४१ ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ॥

तस्मात्साङ्गमर्थित्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥

अन्वयः—॥ शिक्षा तु वेदस्य घ्राणम् (अस्ति), व्याकरणं मुखम् स्मृतम् (अस्ति) तस्मात् साङ्गम् एव अधीत्य ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥

अर्थ व विवरणः—हे शिक्षाशास्त्र तर वेदाचें प्रत्यक्ष नाक आहे व व्याकरणशास्त्र वेदाचें मुख आहे असे सांगितलें आहे. ह्याकरितां नुसता वेद म्हणून उपयोग होणार नाही, तर ह्या साही अंगांनी युक्त अशाच वेदाचें अध्ययन करणारा, वेदपाठक ब्रह्मलोकी जाऊन पूजा वगैरे गौरवास मिळवितो. अथवा ह्या जन्मांतही ब्रह्मलोकांत म्हणजे विद्वत्समाजांत सन्मान पावतो असाही अर्थ करतां येईल. सर्वांना स्पष्ट बांध होण्याकरितां, ह्या अंगांचें अधिक विवरण करतां. मंत्रांत व लोकांत येणाऱ्या गायत्री, उष्णिक् वगैरे वृत्तांचें व त्यांच्या अवांतर भेदांचें बोधक जें शास्त्र त्याला छन्दःशास्त्र असें ह्मणतात. तें पिंगलचार्यांनीं रचिल्लें असून हल्लींही वैदिकांच्या पाठांत आहे. वेदांत विधान केल्ल्या कर्मांचें क्रमानें व व्यवस्थितपणानें बोधन करणारें जें शास्त्र त्याला कल्पसूत्र अथवा नुसतें सूत्र असेंच ह्मणतात. हीं सूत्रें शाखा-भेदानें; आश्वलायन, बौधायन, आपस्तंब, गोभिल वगैरे अनेक असून त्यांचें कोतेंही निरनिराळें आहेत, आणखी त्यांतही गृह्यसूत्रें (स्मार्तसूत्र) व श्रौत-सूत्रें (कल्प) असे दोन भाग आहेत. जीं सूत्रें, मौंजीगर्भाधानादि संस्कारांची व एकाग्रि साध्यक कर्मांची बोधक आहेत तीं गृह्यसूत्रें; आणि तीन अग्नीनीच होणारीं जीं अग्निहोत्रांचीं ज्योतिष्टोमादिक यज्ञक्रुत्यें त्यांचीं बोधक तीं श्रौतसूत्रें जाणावीं. जें शास्त्र, आकाशातील तेजोगोलकांच्या गतिवरून यज्ञादिकांच्या योग्य कालाचें बोधक आहे तें ज्योतिःशास्त्र होय. ह्यावर अनेक

ग्रंथ आहत तथापि हळीं वैदिकांच्या पाठांत, लगधमतास अनुसरणाऱ्या शुचि नामक ऋषीं रचिलेलें ज्योतिषच अमून तें फारच त्रोटक आहे. वेदमंत्राचें अर्थ, पदव्युत्पत्ति, देवता वर्णराचा निर्णय करण्याची रीति शिकविणाऱ्या शास्त्राला निरुक्त असें म्हणतात. हे यास्काचार्यानीं रचिले अमून हळींही वैदिकांच्या पाठांत आहे. निरुक्त हा सर्वमान्य ग्रंथ पाणिनिपक्षांहि प्राचीन अमून, सायणाचार्यानीं वेदभाष्य लिहितांना ह्याचा फार उपयोग केला आहे. शिक्षा ह्यणजे स्वरांचा व वर्णांचा शुद्ध उच्चार कसा करावा ह्याचें बांधकशास्त्र होय. आत्मीं ह्या ग्रंथांत जिचें महाराष्ट्रीत सविस्तर विवरण लिहित आहों ती ही शिक्षा पिंगलाचार्यानीं पाणिनीच्या मताला अनुसरून लिहिली आहे. व हीच हळीं वैदिकांच्या पाठांत आहे. हिला बहुधा पाणिनीयशिक्षा असें म्हणतात. वैदिक व लौकिक शब्दांची सिद्धि व व्युत्पत्ति करून देणाऱ्या शास्त्राला व्याकरण शास्त्र म्हणतात. हें पाणिनि महर्षीं रचिले अमून त्याचें आठ अध्याय आहत म्हणून त्याला अष्टाध्यायी असें म्हणतात. हेच हळीं वेदांगांत व दशग्रंथांत गणिलेले आहे. ह्या अष्टाध्यायीवर असलेली भट्टोजिदीक्षितांची सिद्धांतकौमुदी ही वृत्ति सुप्रसिद्ध आहे. ह्या सर्व वेदांगभूत शास्त्रांवर पुढें शंकराचो ग्रंथ हांऊन त्यांचा मोठा विस्तार झाला आहे. (शं. बा. दीक्षित ह्यांचा भारतीय ज्योतिषशास्त्राचा इतिहास पहा) परंतु मूळ वेदांगग्रंथ हेच आहत असें मानतात. ह्यांच्या पूर्वीचें ग्रंथ, ह्यांच्या उत्तमपणामुळे मागे पडले आहेत. प्रातिशाख्ये ह्या शिक्षा छंद व व्याकरण. ह्यांचाच विस्तार होय. वेदांचे अध्ययन अर्थज्ञान व तद्विहित कर्मांचें अनुष्ठान ह्यांची सिद्धि ह्या शास्त्रांच्या अध्ययनाशिवाय हांणें शक्यच नाहीं, हें वरच्या लिहिण्यावरून

पूर्ण लक्षांत येईल. ह्याकरितांच ह्यांना वेदांगे असे नांव असून अजून देखील वेदाबरोबर ह्यांची अध्ययन परंपरा, सर्वत्र विशेषतः ऋग्वेदी लोकांत चाट्टे आहे इतकें ह्यांचें महत्त्व आहे. त्यांतही हें शिक्षाशास्त्र तर वेदांचे नाक आहे. नाकाशिवाय मनुष्याची शोभा अगदी जाऊन तो कुरूप गणला जातो, त्याच-प्रमाणे शिक्षेशिवाय वेदाची अवस्था हाईल, कारण स्वरवर्णांच्चारणाचें शुद्ध ज्ञान नसल्यास मूल अध्ययनाचीच सिद्धि हाणार नाही; अर्थज्ञान वगैरे ह्या त्यापुढच्या पायऱ्या आंहत; म्हणून शिक्षाशास्त्र वेदाचें नाक (सर्वशोभा) आहे. त्याचें ज्ञान अगोदर अवश्य मिळविलें पाहिजे. ह्याशिवाय ह्या नाकानेंच वेदपठनाच्या बरेवाईटपणाचा वास कोळेल. बाकीच्या अंगांविषयी विशेष विचार त्या त्या अंगांचे अर्थ करतानां घेईलच ह्याणून आतां हें बरेंच लांब-लेलें विवेचन पुरें करता. तथापि हें विवरण सर्व वेदांगांच्या प्रस्तावनेदाखल असल्यामुळें नेहमीं पूर्ण लक्षांत असावे, ह्यांचा येथेंच ऊहापोह करण्याचें कारण कीं, शिक्षा हें षडंगांपैकी अगदी पहिले वेदांग आहे. कारण ह्याशिवाय इतर वेदांगाचा आरंभ आरंभार्थक अथ शब्दानें झालेला नाही. ॥ ४२ ॥

उदात्तमाख्याति ऋषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा ॥

उपान्तमध्ये स्वरितं धृतश्च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥

अन्वयः ॥ प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा अंगुलीनां ऋषः, उदात्तम् आख्याति. (तस्याः) उपान्तमध्ये धृतः (सः) स्वरितम् (आख्याति) कनिष्ठिकायाञ्च [धृतः] अनुदात्तमेव [आख्याति] ॥

अर्थः—येथपर्यंत वर्णांच्चाराची माहिती सांगितली. आतां, स्वरोच्चारणांचें वर्णन करतात, अकाराध्या श्लोकावर लिहितांना उदात्तादिक तिन्ही स्वरांची

स्वरूपे स्पष्ट दिलेलीच आहेत. अंगुलींच्या मुह्याचे म्हणजे आंगठ्याचे टोक तर्जनीच्या (आंगठ्याशंजारचे बांट) मुळाशी ठेवले असता, तो आंगठा उदात्त स्वराचे कथन करतो. ह्यणजे वेदपठनांत उदात्त स्वरांचा उच्चार करतेंवेळीं, तर्जनीच्या मुळाशी आंगठ्याचे अप्र लावावे. तोच आंगठा तर्जनीच्या शेवटाच्या जरा अलीकड म्हणजे तिसऱ्या पेरावर ठेवला असता, स्वरित स्वर मुचवितो; आणि तो आंगठा कनिष्ठिकेच्या (करंगळी) शेंड्या-जवळ ठेवला असता अनुदात्ताचे प्रतिपादन करतो, उदाहरण. 'स्वस्तये' ह्यांतील स्व, स्त आणि ये ह्यांचे अनुक्रमाने अनुदात्त, उदात्त व स्वरित हे स्वर उच्चारताना क्रमाने करंगळीच्या शेंड्यावर, तर्जनीच्या शेंड्यावर व तर्जनीच्या मूळावर आंगठा ठेवावा लागतो. ह्याप्रमाणेच सर्वत्र जाणावे, ह्या श्लोकाचे वृत्त उपन्द्रवत्रा आहे. ॥ ४३ ॥

उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् ॥

निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः॥ प्रदेशिनीम् उदात्तं विद्यात्, मध्यतः (स्थितम्) अंगुलिम् प्रचयं (विद्यात्) कनिष्ठिक्यां तु निहतं (विद्यात्), उपकनिष्ठिकाम् स्वरितः (इति विद्यात्) ॥

अर्थ—आतां ह्या श्लोकांत दुसऱ्या प्रकाराने स्वरनिर्देश सांगतात. तर्जनीवर आंगठा ठेवला असता उदात्त स्वर जाणावा, मध्यमांगुलीवर (मध्यमे बोट) ठेवला असता, प्रचयनामक एक श्रुति जाणावी. संहितेत स्वरितस्वरापुढे, जेवढे अनुदात्त येतील त्यांची एक श्रुति होते, म्हणजे त्या स्वरिताच्या उदात्त भागाप्रमाणेच त्या सर्वांचे श्रवण होते; अनुदात्तत्व ऐकू येत नाही. ह्या एक

श्रुतीचे नियम; अष्टाध्यायीमध्ये पाणिनीने, 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' वंगेरे सूत्रानीं सांगितले आहेत, त्यावरून जाणावे. उदाहरण. 'इमं गंगे यमुने सरस्वति श्रुतुद्रि' ह्या मंत्रांत मेच्या पुढल्या गंगे वंगेरे मधील अनुदात्ताची एकश्रुति झाली आहे. एक श्रुति म्हणजे प्रचय होय. ह्या प्रचयाचे बोधक मधले बोट आहे. असो. आतां उत्तरार्धाचा अर्थ लिहितो. कनिष्ठिकेवर अंगठा ठेवला असतां, अनुदात्त स्वर जाणावा; व उपकनिष्ठिकेवर हणजे करंगळी जवळच्या बोटावर अंगठा ठेवला असतां स्वरितस्वर ओळखावा. स्वरितः उपकनिष्ठिकाम् ह्या दोन पदांमध्ये अपाणिनीय संधि आहे तो श्लोक जुळण्याकरितां किंवा अर्थाच्या धोरणाने एखाद दुसरे अक्षर कमजास्त झालें. आहे. ते 'छन्दोवत्सूत्राणि' ह्या प्रसिद्ध वचनाम धरून युक्त आहे. ॥४४॥

अन्तोदात्तमाद्युदात्तपुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् ॥

मध्येदात्तं स्वरितं व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नव पदशय्याः ॥४५

अन्वयः ॥ अन्तोदात्तम्, आद्युदात्तम्, उदात्तम्, अनुदात्तम्, नीचस्वरितम्, मध्येदात्तम्, स्वरितम्, व्युदात्तम्, त्र्युदात्तम्, (इति) नव पदशय्याः (सन्ति) ॥

अर्थ—ह्या सूत्राने पदांमधून किती जातीचे स्वरांचे प्रकार होऊं शकतात ते लिहितात. अन्तोदात्त, आद्युदात्त, उदात्त, अनुदात्त, नीचस्वरित, मध्येदात्त, स्वरित, व्युदात्त, आणि त्र्युदात्त ह्याप्रमाणे नऊ पदांतील स्वरांच्या शय्या म्हणजे स्थिति आहेत, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' ह्या स्वरविषयक

परिभाषने, ज्या पदांत एखाद्या उदात्ताचे किंवा स्वरिताचे विधान असेल त्या एका स्वराशिवाय त्या पदामधले इतर सर्व स्वर अनुदात्त होतात. तसेच 'उदात्तादनुदात्तस्यस्वरितः' म्हणजे उदात्तापुढच्या अनुदात्ताला स्वरित होतो असे सामान्य नियम आहेत. परंतु व्युदात्त व त्र्युदात्त हे अपवादक नियमानेच कचित् स्थली होतात असे समजावे. ह्या श्लोकाच्या सर्वच चरणांत कमजास्त अक्षरे आहेत ह्यणून हे गाथावृत्त आहे. ह्या पुढच्या दोन श्लोकांचे ही गाथावृत्त आहे असे समजावे. ॥ ४५ ॥

अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं, हविषां, स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती ॥

अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रत्युदात्तं, व इत्यनुदात्तं

वीर्यं नीचस्वरितम् ॥४६॥

हविषां मध्योदात्तं, स्वरिति स्वरितम् ॥

बृहस्पतिरिति व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥ ४७ ॥

अन्वयः ॥ अग्निः, सोमः, प्र, वः, वीर्यम्, हविषाम्, स्वः, बृहस्पतिः, इन्द्राबृहस्पती; (इत्युदाहरणानि). अग्निः इति अन्तोदात्तम् (अस्ति), सोमः इति आयुदात्तम् (अस्ति), प्रइति उदात्तम् (अस्ति), वः इति अनुदात्तम् (अस्ति), वीर्यम् (इति) नीचस्वरितम् [अस्ति] हविषाम् [इति] मध्योदात्तम् (अस्ति), स्वः इति स्वरितम् [अस्ति], बृहस्पतिः इति व्युदात्तम् (अस्ति), इन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् [अस्ति] ॥

अर्थ व विवरण—वरच्या श्लोकांत सुगितलेल्या नऊ प्रकारांची; अग्निः, सोमः प्र, वः, वीर्यम्, हविषाम्, स्वः, बृहस्पतिः, इन्द्राबृहस्पती ही नऊ उदाहरणे आहेत.

त्यापैकी, 'अग्निः' हें पद अंतोदात्त आहे. कारण व्युत्पत्तिपक्षी 'अंगर्न-लोपश्च (चकारात् निः)' ह्या उणादिसूत्रानें, अंगघातू हून निप्रत्यय लावून व नलोपकरून अग्निशब्द साधला असता, ' आद्युदात्तश्च ' ह्यासूत्रानें नि ह्या प्रत्ययाचा स्वर उदात्त होतो. आणि अव्युत्पत्तिपक्ष घेतला असता, ' घृतादीनांच ' ह्या फिट्सूत्रानें अग्निशब्द अंतोदात्त होतो व मागचा अकार, मागें लिहिलेल्या ' अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ' ह्या पाणिनीच्या सामान्य परिभाषेनें अनुदात्त होतो. हणून एकंदरीत अग्निः हें पद अंतोदात्त झालें. सोमः ' हें पद आद्युदात्त आहे. कारण, ' प्रामादीनांच ' ह्या फिट्सूत्रानें, किंवा ' वृषादीनां च ' ह्या पाणिनिसूत्रानें, सो मधला आकार उदात्त ठरला, व नंतर मकारांतल्या अकाराला वरच्याप्रमाणेंच अनुदात्तत्व येऊन पुढें ' उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ' ह्या मार्गे दिलेल्या परिभाषेनें तो अ स्वरित झाला. व एकंदर सोमः हें पद आद्युदात्त ठरले. ' प्र ' हें पद उदात्त आहे. कारण ' प्रादयः ' ह्या पाणिनिसूत्रानें त्याला निपातसंज्ञा आहे. व निपाता आद्युदात्ताः ' ह्या फिट्सूत्रानें नंतर त्याला उदात्तत्व येते. ' वः ' हें पद अनुदात्त आहे. कारण ' अनुदात्तं सर्वमपादादौ ' ह्या अधिकारांतल्या ' बहुवचनस्य वस्नसौ ' ह्या सूत्रानें सविभक्तिक युष्मद्-शब्दाला वः हा अनुदात्त आदेश होतो. ' वीर्यम् ' हें पद नीचस्वरित आहे.

कारण ह्या शब्दांत वीगशब्दाहून 'तत्रसाधुः' ह्या सूत्रानें यःप्रत्यय केला आहे., तो 'तिस्वरितम्' ह्या सूत्रानें स्वरित असून वीचा ईकार पूर्ववत् सामान्य परिभाषेनें, नीच ह्यणजे अनुदात्त झाला. ह्यामुळे हें पद नीच स्वरित झालें. ह्यविषाम्' हें पद मध्योदात्त आहे. ह्यापैकीं, वि मधला ईकार 'फिषोऽन्त उदात्तः=प्रातिपदिकाचा अंत उदात्त हांते.' ह्या सूत्रानें, उदात्त आहे. हकाराचा अकार पूर्ववत् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' ह्या सूत्रानें अनुदात्त झाला. त्यानंतर अनुदात्तौ सुप्पितौ' ह्या सूत्राप्रमाणें, अनुदात्त असलेला आम् प्रत्ययाचा आकार 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' ह्या मार्गें लिहिलेल्या परिभाषेनें स्वरित झाला; व एकंदरीत ह्यविषाम् हें पद मध्योदात्त राहिलें. 'स्वः' हें पद 'न्यङ्स्वरौ स्वरितौ' ह्या फिट् सूत्रानें स्वरित आहे. 'बृहस्पतिः' ह्यांतली दोन्ही पदे 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' ह्या सूत्रानें प्रकृतीनें राहतात म्हणजे त्यांचे मूळचे स्वर तसेच राहतात, समासामुळे स्वर बदलत नाहींत. त्यापैकीं बृहत् ह्याचा वनस्पत्यादि गणांत आद्युदात्त पाठ केला असून, पतिशब्द पाधातूहून डतिप्रत्यय लावून साधिला असल्यामुळे प्रत्ययस्वरानेंच आद्युदात्त आहे, ह्याप्रमाणें एकंदरीत वृ आणि प हे उदात्त असून नंतर, ह आणि ति ह्यांच स्वर मार्गें दिलेल्या दोन परिभाषांनीं अनुक्रमानें अनुदात्त व स्वरित झाले आहेत, म्हणून 'बृहस्पतिः' हें पद व्युदात्त राहिलें. 'इन्द्राबृहस्पति' हें नववें पद त्र्युदात्त आहे, ह्यणजे ह्यांमध्ये तीन उदात्त स्वर आहेत, 'ऋज्जेन्द्राप्रवज्रः' ह्या उणादि सूत्रांत, इदि धातूहून रन् प्रत्यय करून साधलेल्या इंद्र शब्दाचे निपातन केलें असल्यामुळे, रन् प्रत्यय नित् (नकार इतानें युक्त) आहे

म्हणून 'जिनत्यादेर्नित्यम्' ह्या सूत्राने इन्द्र शब्द आयुदात्त आहे. ह्याचा बृहस्पति-शब्दाशीं समास केला असतां, 'देवताद्वन्द्वच' ह्या सारखीच आनुपूर्वी असलेल्या दोन सूत्रांनीं, अनुक्रमाने दोन्ही पदे मूळ स्वरानेंच राहिलीं; व इन्द्र-शब्दाच्या शेवटीं आकार लागला. ह्मणून इ वृ प हे तीन स्वर उदात्त झाले व परिभाषांनीं इतर स्वर अनुदात्त होऊन त्यांतला तींचा स्वर स्वरित झाला आहे. वरच्या विवरणांतली पाणिनीयादिक सूत्रे, सिद्धांतकौमुदी ग्रंथाच्या अनुरोधाने दिली आहेत. हे स्वर प्रकरण व्याकरणशास्त्र ह्मणणारांनाच पूर्णपणे कळण्यासारखे आहे. तथापि इतरांनाही थोडाशा दिशा समजावी ह्मणून येथल्या प्रासंगिक पदांवरच थोडासा विस्तार करून, हा स्वर सिद्धीचा उदाह-पोह केला आहे. ईशकृपने पुढच्या सर्व वेदांगांच्या भाषांतर सिद्धीचा योग आल्यास, अष्टाध्यायीच्या विवरणांत हा विषय सर्व व सविस्तर देऊं ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः ॥

स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४८ ॥

अन्वयः ॥ अनुदात्तः हृदि ज्ञेयः उदात्तः मूर्ध्नि उदाहृतः (अस्ति)
स्वरितः कर्णमूलीयः (अस्ति), प्रचयः सर्वास्ये स्मृतः (अस्ति) ॥

अर्थ-अनुदात्त स्वर हृदयस्थानांत उत्पन्न होतां असें जाणावें. उदात्त मूर्धस्थानीं उद्भवतो असें झटले आहे. स्वरित स्वर कर्णमूलाजवळ उत्पन्न होतो, आणि चव्वेचाळीसाव्या श्लोकांचे व्याख्यानांत सांगितलेला प्रचय (एकश्रुति) हा, सर्व मुखांतच उत्पन्न होतो असें झटलें आहे. त्याचे विशेष निराळें स्थान नाही. ॥ ४८ ॥

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः ॥

शिखी रीति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥ ४९ ॥

अन्वयः ॥ चाषस्तु मात्रां वदते, वायसस्तु द्विमात्रम् एव (वदते), शिखीतु त्रिमात्रं रीति, नकुलस्तु अर्धमात्रकम् (रीति) ॥

अर्थः—माणे विसाव्या श्लोकांत 'संवृतं मात्रिकं जयं' असा मात्राशब्दाचा व्यवहार केला आहे. व आर्हाही एवदानदां मात्रेची माहिती देऊन (श्लोक ५ व ११ पहा) दृष्टांत दिले आहेत आणि "एकमात्रां भवद् ऋस्यो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ॥ प्लुनन्निमात्रो विज्ञेया व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकम् ॥" ह्या श्लोकाचा अर्थही दिला आहे. आतां येथे शिक्षासूत्रकार स्वतःच, दुसऱ्या दृष्टांतींनीं मात्राकाल निश्चित करितात. चाषपक्षी एकमात्रिक शब्द करतो; ह्यणजे त्याच्या शब्दाञ्चारणाचा काल तोच एक मात्राकाल होय. कावळा दोन मात्रा इतक्या कालांत एक शब्द करतो, मोर तीन मात्रा इतक्या कालांत आपला एक शब्द उच्चारतो; व मुंगुम तर अर्धमात्राकालात एक शब्द उच्चारतो. ह्यावरून मात्राकाल ओळखून त्याप्रमाणे ऋस्वादिकांचे उच्चार करित जाव. ॥ ४९ ॥

कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ॥

न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव क्लिबिषात् ॥ ५० ॥

अन्वयः ॥ कुतीर्थात् आगतं (ब्रह्म) दग्धम (अस्ति), अपवर्णं च भक्षितम् (अस्ति); पापाहः क्लिबिषात् इव तस्य पाठे मोक्षः नास्ति ॥

अर्थ—सांग वेदाध्ययन न केलला व अनाचारी अशा वाईट गुरूपासून आलेले (शिकलेले) वेदब्रह्म दग्ध (जळकें) अथवा मेल्यासारखेच होय.

आणि मधलीं मधलीं अक्षरें गळल्लें जें शब्द ब्रह्म, तें भक्षित ह्यणजे खात्यासारखें होय. ज्याप्रमाणें भयंकर सर्पानें चाग्वृन दूषित केल्लें अन्न त्याच्या विषसंपर्कामुळें, खात्यास पोषक तर नाहीच परंतु उलट घातक मात्र हांते; त्याप्रमाणेंच कुनीर्थ ह्यणजे दुष्टगुरु त्या कडून आलेल्या व भ्रष्टवर्ण असलेल्या वेदाच्या पठनानें, मोक्षादिक फलें तर मुळींच मिळणार नाहीत; परंतु तें पठण उलट वेदपाठकास घातक होईल ॥ ५० ॥

सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नायं सुव्यवस्थितम् ॥

सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥

अन्वयः ॥ सुतीर्थात् आगतं व्यक्तं स्वाम्नायं सुव्यवस्थितं सुस्वरेण सुवक्त्रेण च प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥

अर्थ—सांग अध्ययन केलेल्या व सदाचारी असलेल्या चांगल्या गुरूकडून आलेलें, अगदीं स्पष्ट, चांगल्या व्यवस्थित रीतीनें अध्ययन केलेलें, व चांगल्या आवृत्ति ह्मटलेलें अमून उत्तम आवाजानें व मुखगत स्थानादिकांच्या उत्तम विवेकानें पठन केल्लें वेदब्रह्म, तेजस्वी असतें; आणि शोभतें. तात्पर्य, अशा वेदपठनानें, मोक्षादिक सर्व शास्त्राक्त फलें अवश्य मिळतात. ॥ ५१ ॥

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तदर्थमाह ॥

स वाग्वज्रो यजमानं हिनगित यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५२ ॥

अन्वयः ॥ स्वरतः वर्णतः वा हीनः मन्त्रः मिथ्याप्रयुक्तः (अस्ति, सः) तम् अर्थम् न आह. सः वाग्वज्रः यथा इन्द्रशत्रुः स्वरतः अपराधात् [विनष्टः तथा] यजमानं हिनस्ति ॥

अर्थ—आतां, ह्यापुढेंही चार श्लोकानीं वेद पाठकाचे दोष गुण सांगतात. यथायोग्य स्वरांनै किंवा वर्णांनै विग्रहित असा केलेला मंत्रोच्चार म्हणजे प्रत्यक्ष खोटा प्रयोग समजावा. कारण तसा मंत्र इच्छितार्थांचें प्रतिपादन करीत नाहीं, अर्थात् यथायोग्य फळही देत नाहीं. एवढेंच नहं तर तें दुर्मंत्ररूपी शब्दात्मक वज्र, जसा पूर्वी स्वराच्या चुकींनै इंद्रशत्रूचा नाश केला, त्याप्रमाणें यजमानाचा घात करते. हें स्पष्ट समजण्याकरितां, शातपथ ब्राह्मणांतले सांप्रदायिक आख्यान लिहितो. पूर्वी देवांचा पुरोहित व असुरांचा भाचा असलेला विश्वरूप नामक ब्राह्मण, यज्ञामध्ये देवानां उघडपणें सोमपान करवीत असे व त्यांच्याच यज्ञांत असुरांनाही चोरून सोमरस देत असे. एकदा इंद्रानें हें कपट पाहून आपल्या वज्रानें त्या विश्वरूपास ठार मारिलें. त्यामुळें त्याला ब्रह्महत्याचें पाप लागले असतां; भूमि, अग्नि, वृक्ष व स्त्रिया ह्या चार ठिकाणीं वरप्रदानपूर्वक तें पाप विभागून देऊन इंद्र स्वता शुद्ध झाला. नंतर विश्वरूपाचा बाप त्वष्टा ह्यानें, द्वेषानें आपल्या यज्ञांत इंद्राला बोलाविला नसताही त्यानें तथे बलात्कारानें शिरून सोमपान केलें. तेव्हां त्वष्ट्यानें संतापून इंद्रास मारण्याकरितां, राहिलेल्या सोमरसाचा; 'इंद्र शत्रु वर्धस्व' असा मंत्राचा ऊह करून अग्नीमध्ये आभिचारिक होम केला. हा मंत्र उच्चारतानां ' इंद्राचें छेदन करणारा असां तूं उत्पन्न हो ' असा त्वष्ट्याच्या मनांतला अभिप्राय होता. त्याला इंद्राचा शत्रु (इंद्राचा छेदक) अशा तःपुरुष समासास उपयोगी पडणारा 'समासस्यान्त उदात्तः' ह्या सूत्रानें हाणारा अन्तोदात्त स्वर पाहिजे होता. ह्मणजे ' इंद्रशत्रुर्वधेस्य ' असा मंत्र ह्मणावयास पाहिजे होता. त्यानें इंद्राचा नाशक असा पुत्र, त्याला

ज्ञाला असता. परंतु घाईत चुकीने त्वष्टयाच्या तोंडातून इंद्रशत्रुर्वधस्व असा मंत्राचा आयुदात्त उच्चार निघाला. इंद्र शब्द आयुदात्त आहे हे मागे इंद्रावृहस्पती ह्या पदावर सिद्ध केले आहे. ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' ह्यणजे बहुव्रीहिसमासांत पहिल्या पदाचा स्वरच कायम राहतो. ह्या सूत्राप्रमाणे हा वरचा स्वर बहुव्रीहि समासासच उपयोगी असा असल्यामुळे, त्याचा अर्थ इंद्र आहे शत्रु (विदारणकर्ता) ज्याचा असा विपरीत होता. ह्या कारणाने पुढे त्वष्टयास झालेल्या वृत्रनामक पुत्राचा, इंद्राच्याच हातून वध झाला हा इंद्रशत्रुची (वृत्र) कथा तैत्तिरीयसंहितेच्या द्वितीयकांडाच्या पांचव्या प्रपाठकांत व शतपथ ब्राह्मणाच्या प्रथमकांडस्थ पंचमप्रपाठकांत असून भागवत वगैरे पुराणांमधूनही जागजागी आहे. असो. सारांश असा की, यज्ञादि प्रसंगांत मंत्रांचे स्वर व वर्ण अगदी चुकतां उपयोगी नाही म्हणूनच स्वरवर्णोच्चारणाचे बोधक असणारे हे शिक्षाशास्त्र अगोदर अवश्य जाणून घेऊन, त्याप्रमाणे वेदमंत्रांचे शुद्ध उच्चार केले असतां, इंद्रशत्रुप्रमाणे घात होणार नाहीत, व यथोक्त पूर्ण फळे मिळतील. ह्याकरितां हे शास्त्र वेदांचे नाक आहे असे मागे सांगितले आहे. शिक्षा ज्ञानावांचून वेद नकटाच होय. आतां कोणी म्हणेल कीं, स्वरापराधाचे उदाहरण दिले आहे तसे वर्णापराधाचे कां दिले नाही तर ती गोष्ट उघड आहे. पहा, सकल शब्दाचा उच्चार शकल असा केला असतां वर्णभेदाने अगदी विपरीत हातांत. असेच कर, खर; दनु, धनु; वगैरे जागी वर्णोच्चारणाचे दोष अत्यंत स्पष्ट दिसतात. म्हणून वर्णापराधाचे उदाहरण दिले नाही, शिवाय स्वरभेदाने इतका घात केला तर वर्णभेद किती नाश

करील ही गोष्ट कैमुतिकन्यायानेंच सिद्ध आहे त्याबद्दल निराळें लिहा-
वयास नको. ॥ ५२ ॥

अवक्षरं ह नायुष्यं विश्वरं व्याधिपीडितम् ॥

अक्षताशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥

अन्वयः ॥ अवक्षरं (पठनम्) नायुष्यम् (अस्ति) ह; विश्वरं
व्याधिपीडितम् (करोति) अक्षताशस्त्ररूपेण मस्तके वज्रं पतति ॥

अर्थ.—वेदपठनांत अक्षरें गाळली असतां, तें पठन आयुष्याची हानि
करते. तसेंच स्वर चुकले असतां, व्याधींचे उपद्रव होतात. अशा मन्त्रोच्चारानीं
अभिमन्त्रित केलेल्या मन्त्राक्षतारूपी शस्त्राच्यारूपानें, यजमानाच्या मस्तकावर
वज्रच पडत असतें. म्हणजे त्या शुभकारक मन्त्राक्षता नव्हेत तर तें वज्रच
आहे असें जाणावें. तात्पर्य मंत्र म्हणतानां, अक्षरें गाळूं नये व स्वर बिल-
कूल चुकवूं नये. ॥ ५३ ॥

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ॥

ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥

अन्वयः ॥ यस्तु हस्तहीनं स्वरवर्णविवर्जितं (च) अधीते (सः)
ऋग्यजुःसामभिः दग्धः (सन्) वियोनिम् अधिगच्छति ॥

अर्थ—मार्गे बेचाळिसाव्या व त्रेचाळिसाव्या श्लोकांत हस्तस्वर सांगि-
तले आहेत, त्यावांचून व यथायोग्य स्वरवर्णांच्या उच्चाराराशिवाय जो वेदपाठक
ऋग्वेद यजुर्वेद आणि सामवेद ह्यांच्या शापानीं दग्ध होऊन पुढें वाईट
योर्नीत जन्म पावतो. ॥ ५४ ॥

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ॥

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५५ ॥

अन्वयः ॥ यः स्वरवर्णार्थसंयुतं हस्तेन (च उपलक्षितं) वेदम् अधीते, सः ऋग्यजुःसामभिः पूतः (सन्) ब्रह्मलोके महीयते ॥

अर्थ—जो वेदपाठी, हस्तस्वरानीं युक्त आणि योग्य स्वरवर्णोच्चार व अर्थज्ञान ह्यांसह वेदांचें अध्ययन करता; तो पुरुष ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद ह्यानीं पवित्र केलेला असा होऊन ब्रह्मलोकीं जातो व तेथें अत्यंत पूजा पावतो. ॥ ५५ ॥

शंकरः शांकरां प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते ॥

वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ५६ ॥

अन्वयः— ॥ शंकरः शाङ्करां देवीं वाचं वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य धीमते दाक्षीपुत्राय प्रादात् इति स्थितिः (अस्ति) ॥

अर्थ व विवरणः—आतां शिक्षाकार श्रीपिंगलाचार्य; रोचनार्थ, श्रद्धा-वाढविण्याकरितां आणि कृतज्ञता बुद्धीनें, ह्या शास्त्राच्या गुरुपरंपरेचा क्रम सांगतो. प्रारंभीं भगवान् श्रीशंकरांनीं, कल्याणकारक व व्याकरण प्रकाशक अशी पूर्वींक्त चतुर्दश सूत्ररूपी वाणी, वेदराशीतून काढून घेऊन दाक्षीनामक ऋषिकन्येचा पुत्र असणाऱ्या बुद्धिमान् अशा पाणिनि महर्षाला दिलीं, व तू शास्त्रकर्ता होशील असा त्याला वर दिला. अशारीतीनें मूळपरंपरेची प्रतिष्ठापना झाली. पुढें पाणिनीनें त्या चौदा सूत्रांच्या साहाय्यानें मार्गे अकराव्या श्लोकावर सांगितल्याप्रमाणें, प्रत्याहार बांधून व्याकरणशास्त्र रचलें, शिक्षा-

कारही त्याचाच अनुयायी असून त्याच्याच प्रत्याहार वगैरेंच्या आश्रयाने ही शिक्षा रचिली असल्यामुळे, शिक्षामूत्रकाराची व पाणिनीची परंपरा एकच आहे. त्याकरिता, ह्या परंपरेचा येथे मोठ्या गौरवाने निर्देश केला आहे. कथासरित्सागरांत कथापीठलेखकांतल्या चवथ्या तरंगामध्ये थोडक्यांत पाणिनीची कथा दिली आहे. सर्वांना समजण्याकरिता तीच येथे देता. पूर्वी मगधदेशामध्ये पाटलीपुत्र नामक नगरांत वर्षनांवाच्या पंडिताजवळ वररुचि वगैरे नामांकित शिष्य शास्त्राध्ययन करीत होत. त्यामध्ये पाणिनि नांवाचा एक शिष्य फार जडबुद्धि होता. त्याला काहींच येइना, तेव्हां वर्षाच्या भार्येने त्याला बुद्धि येण्याकरिता, हिमालयावर तपश्चर्येस पाठविले, तेथे त्याचे तीव्र तप पाहून श्रीशंकराने प्रसन्न होऊन त्याला पूर्वीक चतुर्दश सूत्रे व शास्त्रकर्तृत्वाचा वर दिला. त्यानंतर पाणिनीने प्रत्याहार कळून अष्टाध्यायात्मक व्याकरणशास्त्र रचिले; व पाटलीपुत्रांत परत येऊन बुद्धिमान् वररुचीबरोबर शास्त्रवाद सुरू केला. परंतु त्यांत आठव्या दिवशी पाणिनीचाच पराभव होऊं लागला. इतक्यांत आकाशात श्रीशंकरांनीं हुंकार केल्यामुळे पूर्वी प्रचलित असलेले ऐन्द्र व्याकरण नष्ट होऊन वररुचि वगैरे सर्व इतर पंडित मूढ झाले; व त्यांचा पराभव झाला. पुढे वररुचीनेही हिमालयावर तप करून शिवास प्रसन्न केल्यावर त्यास पाणिनीयशास्त्राचे पूर्ण ज्ञान आले, व श्रीशंकराच्या आज्ञेनेच पुढे वररुचीने त्या शास्त्राचे वार्तिकांनी पूर्ण केले. 'अडुण्' वगैरे चौदासूत्रे इतर वेदाप्रमाणेच अनादिसिद्ध आहेत. म्हणूनच त्यांना अक्षर समाभ्याय [अक्षरांचा वेद] असे नांव आहे. शेवटचे ण् क् वगैरे

इत्संज्ञक वर्ण मात्र महेश्वराने (शंकर) लावले आहेत; व त्या चतुर्दश सूत्रांचा द्रष्टाही (प्रकाशक) तोच असल्याने त्यांना महेश्वर सूत्रे असे म्हणतात. ही सूत्रे ब्रह्मप्रतिपादकही आहेत, हे त्यांच्यावर असलेल्या काशिकानामक नंदिकेश्वराच्या व्याख्येवरून स्पष्ट कळेल. ह्यांच्या वेदत्वाबद्दल अधिक प्रमाणे शब्द-न्दुशेखरग्रंथाच्या प्रारंभीच नागेशभट्टानी दिली आहेत. ॥ ५६ ॥

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ॥

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७ ॥

अन्वयः ॥ येन महेश्वरात् अक्षरसमाम्नायम् अधिगम्य कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः (अस्तु) ॥

अर्थ—ह्या पुढच्या त न पद्यांनी, व्याकरणशास्त्राचा कर्ता आचार्य पाणिनि ह्यास, कृतज्ञताबुद्धीने स्तुति करून वंदन करितान. कारण शिक्षमव्यं पाणिनीय संज्ञापरिभाषांचाच सर्वत्र उपयोग केला असल्यामुळे, त्याला ह्यणजे प्रथमाचार्याला वंदन करणे अवश्य आहे. ज्याने महेश्वरापासून अक्षरांचा वेद ह्यणजे चतुर्दशसूत्रे मिळवून संपूर्ण व्याकरणशास्त्र उत्तमरीतीने रचिले; त्या पाणिनि महर्षाला नमस्कार असो, “ इंद्रश्चंद्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैन्द्राः शब्दशास्त्रप्रवर्तकाः ” ॥ ह्या प्रसिद्ध श्लोकावरून पाहतां इंद्र, चंद्र, काशकृत्स्न, आपिशलि, शाकटायन, पाणिनि, अमरसिंह व जैनेंद्र (हेमचंद्र) हे आठ व्याकरणशास्त्राचे प्रवर्तक (सूत्रकार) आहेत असे समजते. परंतु त्यापैकी पाणिनिशिवाय इतरांची व्याकरणे अपुरी आहेत. कारण त्यांतील कांहीं व्याकरणे केवळ संस्कृत भाषेचीच आहेत; तर कांहीं केवळ वेदैक देशाचीच आहेत. पाणिनीने मात्र वेद व भाषा ह्या दाहोचेही

समग्र व्याकरण इतकें सुव्यवस्थित रीतीनें गचिलें आहे कीं, त्याच्या तोडीची सूत्रे इतर कचितच असतील. ह्याकरितां वर मूळांत ह्या व्याकरणाला कृत्स्न [संपूर्ण] असें विशेषण दिलें आहे, व म्हणूनच ह्याची वेदांगांमध्ये गणना झाली आहे. ॥ ५७ ॥

येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः

तमश्चान्नजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥

अन्वयः ॥ येन विमलैः शब्दवारिभिः पुंसां गिरः धौताः अज्ञानजं तमश्च भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः (अस्तु) ॥

अर्थः—ज्यानें शुद्ध शब्द स्वरूपी उदकांनीं, पुरुषांच्या वाणी धुतल्या, ह्मणजे त्यांच्या मधळे दोष नाहीसे केले; व अज्ञानजन्य संशयरूपी अंधकार नाहीसा केला. त्या पाणिनि महर्षाला नमस्कार असो. महाभाष्यामध्ये पस्प-शान्हिकांत पतंजलीनीं; रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनम् ह्मणजे, वेदांचें रक्षण, यज्ञांतील विभक्ति वगैरेंचे ऊह [फेरफार], वेदाची सांगपठन करण्याविषयी असलेली आज्ञा, थोडक्यांत भाषाज्ञान व संदेहनिवृत्ति हीं व्याकरणशास्त्राची मुख्य प्रयोजनें आहेत असें लिहून, त्याचे विवरणांत व्याकरणाचे द्वारें संदेह निवृत्ति कशी होते, ह्याचें विस्तृत वर्णन केले आहे. विस्तरभयास्तव येथें जास्ती उतारे देत नाही. ॥ ५८ ॥

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥

अन्वयः ॥ येन अज्ञानान्धस्य लोकस्य चक्षुः ज्ञानाञ्जनशलाकया उन्मीलितम् [अस्ति] तस्मै पाणिनये नमः (अस्तु) ॥

अर्थः—अज्ञानरूपी तिमिरानें (सारा) अंध झालेल्या लोकांच्या दृष्टी, ज्यानें व्याकरणज्ञानरूपी अञ्जनाच्या सळईनें स्वच्छ उघडी केली, त्या पाणिनी महर्षाला नमस्कार असो. ह्याचा भावार्थ असा की, व्याकरणज्ञानापूर्वी वेद वगैरे मधल्या शब्दार्थांचें यथार्थ ज्ञान नसल्यामुळे, सामान्य लोकांच्या ज्ञानदृष्टी आंधळ्या होत्या परंतु पाणिनीच्या व्याकरणानें पुढें, शब्द अर्थ व स्वर वगैरे विषयांतले अज्ञान नाहीसे होऊन लोकांच्या ज्ञानदृष्टि निर्मळ झाल्या व त्यांना वेदादिकांचे ज्ञान नीट होऊं लागले. ५८ व ५९, ह्या दोन्हीं श्लोकांत रूपकालंकार स्पष्ट आहे ॥ ५९ ॥

त्रिनयनमुखानिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतः सदा द्विजः ॥

स भवति धनधान्यकीर्तिमान्तुलमुखं च समश्नुते दिवीति दिवीति ॥ ६० ॥ इति श्रीपिंगलाचार्य विरचिता श्रीवेदांग- शिक्षा समाप्ता ॥

अन्वयः ॥ यः द्विजः त्रिनयनमुखनिःसृताम् इमाम् (चतुर्दशसूत्रीम्) प्रयतः (सन्) पठेत्, सः इह धनधान्यकीर्तिमान् भवति दिविच अतुलमुखं समश्नुते ॥

अर्थ व विवरण—आतां शेवटीं व्याकरण शास्त्रास व या शिक्षे- सही मूळ आधार असलेल्या, स्वबुद्धिस्थ चतुर्दशसूत्ररूप दैवीवाणीच्या पठणाचें फळ सांगतात. गुहेंतून सिंह बाहेर निघतो, त्याप्रमाणें त्रिनेत्रधारी श्रीशंकराच्या मुखांतून निघालेल्या 'अइउण' वगैरे चतुर्दश सूत्रीचे, जो द्विजाति [ब्राह्मण क्षत्रिय, वैश्य] शुद्ध होऊन प्रयत्नानें नेहमीं पठन करतो तो परुष ह्या लोकीं

धन धान्य व कीर्ति इत्यादि ऐश्वर्यानीं युक्त होता, व पुढेंही स्वर्गलोकांत निरुपमसुखाचा उपभोग घेता. अथवा हां सूत्रें ब्रह्म प्रतिपादकही असल्यामुळे, नंदिकेश्वराच्या काशिकेंत सांगितल्याप्रमाणें त्यांचे चिंतन करील तर, तो पुरुष अतुल म्हणजे अप्रमेय जें मोक्षमुख त्यास मिळतील. ऋक्तंत्र व्याकरणांत शाकटायनानेही असेच ह्मटले आहे, त्यांचें वाक्य असें. "इदमक्षरच्छन्दो वर्णशःसमनुक्रान्तं यथाचार्या ऊचुर्ब्रह्मावृहस्पतये प्रावाच वृहस्पतिरिन्द्रायन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तंखल्विममक्षरसाम्नायमित्याचक्षंत न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद्ब्रह्मराशिरिति" ह्याचा अर्थ. हा अक्षरांचा वेद (चतुर्दश सूत्री क्रमानें वर्णबोधक असून प्रथम ब्रह्मदेवानें ह्याचा वृहस्पतीस उपदेश केला. पुढें वृहस्पतीनें इंद्राला, इंद्रानें भरद्वाजाला व भरद्वाजानें इतर ऋषीनां, ह्यांचा उपदेश केला. त्यानंतर ऋषींपासून हा चतुर्दशमूत्ररूप वेद ब्राह्मणांनां मिळाला, असें आमचे गुरू सांगत आले, ह्याला अक्षरसाम्नाय असें ह्मणत असून ह्याचें जेवल्यावर अथवा रात्रीं पठन करूं नये; कारण हा अक्षरसाम्नाय ब्रह्मतत्वाचें प्रतिपादन करणारा आहे. ह्या प्रमाणावरूनही, चतुर्दशसूत्राचें अनादित्व, पावित्र्य व महत्त्व दिसून येतें. सारांश, इतर सर्व वेदाप्रमाणेंच ह्यांच्याही पठनांतून पुण्य व अभ्युदय फळ असून, शुद्धता वगैरे पठन करणाऱ्यांचे नियम ह्यांनांही लागू आहेत, हें ध्यानांत ठेवावें. आचार्य नमस्कारापूर्वीच शिक्षाशास्त्राचें प्रयोजन व महत्त्व विस्तारानें सांगितलें आहे. षडंगांसहच वेदाध्ययन करावें अशी वेदाज्ञा आहे, आणि ह्याशिवाय शिक्षाध्ययनाचें फळही स्पष्ट ध्यानांत येण्यासारखें आहे, ह्मणून यथें शिक्षापठणाची पुन्हां वेगळी फलश्रुति दिली नाही, असें समजावें. ह्या श्लोकाचें वृत्त पुष्पिताप्रा

आहे. इतर पाठांतरे स्वीकारल्यास उगीच छंदीभंग मात्र होईल. शेवटीं इतिकार व पदाची आवृत्ति ही शास्त्रसमाप्तीची द्योतक झणून लविली आहेत. येणेप्रमाणे, पाणिनीच्या मतास अनुसरणाऱ्या श्रीपिंगलाचार्याने रचिलेल्या शिक्षेचे मराठीभाषेत केलेले आमचे विवरण येथे समाप्त झाले. बऱ्याच पुस्तकांत शेवटीं ' पाणिनीय शिक्षा समाप्त ' असे लिहिले आहे, परंतु आहोती, पाणिनिवंदन शिक्षा व अष्टाध्यायीतील प्रक्रियाभेद वेगळे अंतः प्रमाणांवरून वर दिलेलाच पाठ योग्य आहे असे निश्चित केले. शेवटीं मी अत्यंत सद्भाव नम्र होऊन इतर वेदांगांचीही स्वभाषेत व्याख्याने करण्यास मज असमर्थास सामर्थ्य दे अशी परमात्म्याची प्रार्थना करतो; व त्याच्याच प्रेरणेने पूर्ण झालेले हे भाषांतर, त्याच वेदमार्ग प्रवर्तक जगन्नालक व जगदात्मक श्रीपरमेश्वराच्या सेवेस अर्पण करतो. ॥ ॐत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

पौष शुद्ध ३ भौमवार शके १८३५
श्रीवैदिकधर्माश्रम पुणे.

शिवराम विद्याधर शिन्धेशास्त्री.

सार्वशिक्षा शुद्धिपत्र,

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१३	२	ह्याशिवय	ह्या शिवाय
१५	१४	विश्वेदेवासाऽअप्तुरः,	विश्वेदेवासो ऽ अप्तुरः;
१७	१२	विसर्ग.	विसर्ग,
१८	२२	स्युर्मूर्धन्या	स्युर्मूर्धन्या
२२	१	संवृत	संवृतं
३०	१८	गद्ददितं	गद्ददितं
३१	२	(वेदत्)	(वदेत्)
३२	७	एव	एव
३५	११	प्रत्याहारांत हे	प्रत्याहारांतले
३५	१५	काष्ठ्यमनु—	कोष्ठ्यमनु—
३६	९	पाठ	पाठ—
३८	२	ज्योतिषच	ज्योतिषच
४०	७	'स्युस्तये'	'स्युस्तये'
४१	२	इमं	इमं भे'
४१	९	ज्ञालें.	ज्ञाले
४२	१३	स्वः,	स्वः,
४३	२	इन्द्रावृहस्पती	इन्द्रावृहस्पती
४४	७	त्यानतर	त्यानंतर

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४५	१०	भाषांतर सिद्धिचा	भाषांतरप्रसिद्धीचा
४८	१५	इंद्र शत्रुवर्धस्व	इन्द्रशत्रुवर्धस्व
४९	२	इन्द्रावृहस्पती	इंद्रावृहस्पती
४९	१२	वेदमंत्राचे	वेदमंत्रांचे
५०	१८	जो वेदपाठक	जो वेद पढतो तो
५१	१६	चतुर्दश सूत्ररूपी	चतुर्दशसूत्ररूपी
५५	२	पाणिनी	पाणिनि
५५	२०	शुभ्र	शुद्ध
५६	२१	पुष्पिताम्रा	अपरवक्त्र (वैतालीयभेद)
५७	६	पाणिनिवन्दन	पाणिनिवन्दन,
५७	८	सद्भाव नम्र	सद्भाव नम्र

याच लेखकाची प्रसिद्ध झालेली पुस्तके.

सरकारने टेम्स्टबुक म्हणून मंजूर केलेला.

१ संस्कृत पाठ संग्रह भाग पहिला.

(इंग्रजी पांचव्या इयत्तेकरिता)

किं. ५ आणे.

२ धर्मतत्त्वनिर्णयार्थ

यापुढे प्रसिद्ध होणारी पुस्तके.

१ सार्थ वेदांग ज्योतिष.

२ सार्थ पिंगल छंदमूसूत्र.

